

MA
13786
8.4503

L. Doherty

Palmer Building
222 E. Maple St.
Ontario, Calif. 91761

Чорні Дні
Токайчук

ЧОРНІ ДНІ

Kalenik Lisstuk
122 E. Maple St.
Ontario, Calif. 91761

І день іде, і ніч іде...
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся: чому не йде
Апостол правди і науки?!

Т. Шевченко

Printed in **Argentina**

ЗОСИМ ДОНЧУК

Чорні дні

ОПОВІДАННЯ

diasporiana.org.ua

1952

«ПЕРЕМОГА»

Буенос-Айрес

Філадельфія

Ці оповідання потомкам тих,
чиї батьки і матері,
брати і сестри —
боролися за Правду,
Волю і Свободу
й життя своє віддали
за УКРАЇНУ —
присвячую

А в т о р

ПРАВДУ СКАЗАВ

Сивий, баский кінь, плеканий вівсом, із' закосиченою червоними стрічками гривною та хвостом, танцював під головою сільради, рвав копитами землю і фиркав на людей.

Голова, низького росту, кирпатий, з приплюснутим носом-сливкою, чоловік, стрімко заломивши кашкета на потилицю, давав останні вказівки громаді, вигнаній силоміць на степок:

— Товариш Тадей сідає на передню підводу, запряжену каштанами, і очолює валку, так що комсомолец Оверко з тов. Одаркою їдуть на підводі тов. Тадея і тримають по черзі прапора.

— Тов. Голово! — вирвалось з гурта, — Одарка дома залишилася, немає черевиків, а боса відмовляється їхати.

— Товариші! ... ето саботаж, позвать її і видати на сьогодні черевики з кооперації, — влачно кинув голова сільради і продовжував: — Так что за першою підводою ідуть тов. піонери та школярі, харашо одіті, — строятся по краях, с плохой одеждой — розташовуються в середині колони, так что тов. косарі й в'язільниці строятся за другою підводою. Так что огордники за третьою, так что бурякові й тютюнові бригади за четвертою, а тов. трактористи у хвості.

Товариші! Ещо раз вам нагадуу, товариші, так что как нашому передовому селу в області випала честь, так что бути в авангарді нашої держави по задачі добровільно лишків хліба, так что, товариші, не підкачаймо! Так что ми виконали перші в області хлібоздачу, засипали посів-фонд, засипали страх-фонд,

так що засинали фураж для худоби, так що решту розподілили на трудовні, і, товариші, так що маємо рекордовий в області трудовень, аж 375 грам, а єто більше, товариші, на 115 гр., чим прошлого года. Так что з великою радістю даємо добровільно державі шість підвід пшениці допомоги. Так что, товариші, ми щасливі й багаті. Товариші! будьте веселі, співайте пісні, так чтобы на Хвостівці було чути. Товариші дівчата! ставайте з квітами спереду! Товариші комсомольці, портрет Сталіна прив'яжіть на другій підводі. Понятно? Ага!, був-би забув, так вот, товариші, так что після промови кожного оратора з трибуни, аб'язательно плескати в долоні і кричати УРА! А тепер, слухай мою команду: Шагом МАРШ!...

Довгим мотузом потягнулася "Червона Валка" підвід із хлібом через село. Голопузі діти під тинами несамовито верещали і намагалися вирватися від бабунь та приєднатися до валки. Їх позбавлено права участі в такій імپозантній процесії через сумнівний вигляд їхнього вбрання — дуже вже обдерті.

Валка вискочила в поле, поплила біля лісу з пожовклим осіннім листям, пройшла між виголеними, пустельними ланами з почорнілою стернею, здіймаючи позад себе куряву на дорозі, і зникла в пащі широкої вулиці похмурого міста.

Місцеве населення зупинилося на пішоходах, здивованим поглядом проводило вже третю сьогодні дивовижну юрбу людей, що мерехтіла червоними стрічками, плакатами, прапорами, транспарантами, портретами та шматочками червоної тканини. Біля передньої підводи кружляв лошак-стригунець і вибрикував, піднявши високо хвоста, на кінці якого телінався червоний бант. На мішках передньої підводи сидів дід Тадей і керував найкращими колгоспними кобилами, ушяцькованими клантиками червоної матерії і виглядав, як казковий цар-Вернигора. Він сидів з суворим як скеля, гордо випростованим чолом, вишнучиши впе-

ред груди з великою золотою медалею на червоній стрічці, яку отримав на с.-г. виставі минулого року за рекордовий урожай пшениці, і тримав пружко натягнені віжки, думаючи свою власну думку. Довга срібно-біла борода лоскотала повітря і доповнювала велич бороди — Тадея. Червоний прапор рядном полокав над головою, тріпотів, як пташка крилами, в руках комсомольців Омелька й Одарки. Одарка часто зупиняла блискучі зіниці своїх чорних оченят-гудзиків на жовтих виглянцованих черевиках, час від часу змахувала подолом вилянялої спідниці з них пилюгу і бубоніла собі під ніс: — Краще б таку дурновату валку змінити на веселу прогулянку за село до Вітряків, запросити з баяном Свиридова, вдарити там “кужеля” у цих черевичках, то куди краща честь була б Сталінові, ніж від цього видурювання хліба, — а далі звернулася до Омелька:

— Чи наша Держава справді така бідна, а Сталін голодний, щоб аж просив оце нашого злиденного хліба?

— Бачиш, Даруню, може тов. Сталін і має досить що їсти, але що торкається торгівлі, то це інша річ, ми продамо хліб чужій державі, отримаємо золото, за золото в Америці купимо машини, машинами зробимо гармати, літаки і танки, цією зброєю розіб'ємо світову буржуазію, і все золото буде наше, це — наша політика.

Перед ними розгорнулася широка міська площа біля театру, і Омелько замовк.

Серед площі, на кучі накиданого каміння, цемента з'язаного, стояв чавунний монумент тов. Леніна, що протягнув в напрямку діда Тадея праву руку і хитро посміхався, прижмуривши по лисячому свої вузькі татарські очі. Мабуть, тішиться, що “старий світ розвалив до фундамента”, став на румовищі і думає, з якого кінця почати будувати “новий світ”, і посміхається, — так думав дід Тадей і зупинив під-

воду біля самої трибуни, що блищала свіжо-струганими дошками й майоріла безліччю червоних прапорів.

На трибуні стояв стіл, застелений багряною скатеркою, а на столі стирчав, як зломаний соняшник у полі, чорний, блискучий мікрофон. Поруч із підводою Тадея, вишикувалась решта підвід. Інші села ладналися поруч або напроти. Люди п'ялили свій погляд на трибуну. Площа, як весняний луг, маковіла різнобарвними хустками, транспарантами, капелюхами, портретами та прапорами. Рябіли наладовані мішками вози, іржали коні. Прийшла оркестра і зупинилася збоку, недалеко трибуни, поблискуючи сонцем на вищених мідних трубах.

Враз ярмарковий гамір стих, всі погляди спрямовані на трибуну: Поскрипуючи східцями один за одним, мов пароплави на морі, підіймалися на трибуну господарі області й районів — представники Советської влади. Ось один підійшов до столу, обвів площу крутим своїм поглядом, — мабуть, найстарший, — і зупинив свої зіниці на бороді діда Тадея, потім сковзнув на груди і почав сверлити золоту медалю, а потім нагнувся до того, що стояв біля його з пістолем і в уніформі (мабуть гепеву) і щось сказав, той і собі шпигнув своїм поглядом діда Тадея, крутнувся, зійшов із трибуни і впірнув між люди.

— Товариші! . . . — загорлав на всі легені той найстарший. — як після виявилось, — секретар Облпарткома, — на заклик нашої Партії та Уряду до селян колгоспників здати нашій Державі лишки хліба й приспішити розквіт нашої Країни, негайно відгукнулася десятки тисяч сіл, колгоспів, і сотні тисяч тон зерна поплило до елеватору для зміцнення нашої щасливої батьківщини — сім'ї народів. Кожна тона зданого державі зерна не додатковий цвях ь домовину світового капіталізму . . .

В цей мент до Тадея підійшов той військовий і сказав:

— Тов. Тадей! Ти чого стоїш здеся? Твоє місце на трибуні, пойдом.

— А бий тебе коцюба, — подумав Тадей, — і як він знає моє прізвище? — але коли він побачив збоку голову сільради, що дурновато посміхався в обличчя начальника ГеПеУ, то для Тадея все стало зрозумілим.

— Тов. Тадей, ти об'язан сьогодні виступити перед радіо от імені всех колхозників і сказати всему міру, что колхознікі здають добровольно хліб потому, что люблять свою Партію і своєю Народное Правітельство.

— А як же мене почує весь світ з цієї трибуни? — несміливо запитав Тадей.

— Очень просто, старіна, — відповів нач. ГПУ. — Мікрофон соединьон с радіостанцією, і голос твой будет слышен во всех концах земного шара.

— І буржуйська Америка почує? — знов перепитав Тадей, і таємничі вогники блиснули в очах, а усмішка розгладила завжди похмурі зморшки на чолі.

— Безусловно! Услышат хищные акулы із Волл стріта, фашистськіє шакали із Берліна, кровавіє лорди із Лондона і т. д., словом весь мір.

Дід Тадей вийшов на трибуну і став біля стола. Секретар Облпарткома закінчував свою промову:

— Хай живе наш вождь і учитель тов. Сталін, хай живе наше політбюро, що веде нас від перемоги до перемоги!

Диригент махнув паличкою, і оркестра гримнула туш, люди ленеде кричали "ура" і ріденько ляпали в долоні.

Дід Тадей стояв і гладив свою довгу бороду, медаль бовталась на грудях і блискала сонцем. На нього дивилися тисячі очей. Він згадав слова голови сільради: "непідкачати". Секретар підняв руку, і все втихло.

— Товариші! Слово для привітання надається знатному колгоспникові, орденоносцеві бригадиру кол-

госпа ім. Ворошилова тов. Тадею. Він зараз скаже від імени колгоспників всієї УССР, чому вони дають добровільно Державі хліб і закриє пащеки брехливим капіталістичним продажним кореспондентам, редакторам, газетним гавкунам. Тов. Тадей, говоріть! "Скажи ім правду".

Тадей ще раз обвів поглядом море очей, що дивилися на нього, і йому показалося, що всі вони благально "просили його "непідкачай", "скажи правду". Він кашлянув, зняв капелюха, і цілий сніп сивої чуприни розвіяв вітер, лівою рукою він протягнув по бороді і стиснув її кінець жужмом, а праву витягнув з капелюхом вперед, так як поруч із ним Ленін, і майже в самий мікрофон крикнув:

— Гвалт! рятуйте, хліб видарають!!! — опустив руку і відійшов назад.

Секретар розгубився і не знав, що робити, нач. ГПУ ухватився за пістоля, капелмайстер махнув паличкою і оркестра гримнула туш, буря оплесків і несамовите УРА котилося площею. Люди не чули, що сказав дід Тадей, але любили його за людське поводження зо всіма, і, крім того, що на трибуні він лише один наш, а не пан, — товариш. А естером по всьому світу прокотилося: Гвалт! рятуйте, хліб видарають!

Дід Тадей стояв, осяяний радісною усмішкою, може, вперше за все советське "раювання" і хитав, у відповідь людям на оплески, головою. Ззаду його шарпнув за рукав начальник ГПУ і потягнув за собою. Вони йшли поміж рядами людей і підвід, їм неслись гучні оплески і незмовкальне ура... дівчата кидали на них квіти і нагороджували усмішками.

На цьому секретар закінчив мітинг, мікрофона скинув на землю і розбив його ногою.

Підводи рушили на елеватор.

СМІХ БОЖЕВІЛЬНОЇ

З ранку мрячить дощ, мрячить настирливо весь день, терпеливо перетворюючи в болото черну пахучу землю. Темно-зелене, аж чорне, вишневе листя шелестить і, нахилившись, немов плаче, капає великими блискучими краплями на вистріляну з землі, мов щітина, весняну травичку. Рівне, насуплене, сумне, мов пустиня, і монотонне, як дзвін, безмежне небо — без жодної хмарочки, нависло суцільною сіро-бурою ковдрою над містом, і, здавалось, огорнуло сумом увесь світ. Каламутні струмочки ліною біжать по брукованій вулиці, що протягнулася рівною стрічкою через Старе Місто аж до Вінниці, яка розкинулася широкою мережею будинків по той бік річки.

Проте, широка, блискуча на дощі, брукована дорога, що виростала з далекої далини, не була самотня-безлюдна, тут і там, мов примара, хиталися постаті, — і не купками або двійками, а врозтіч, кожна окремо, ішли, спотикалися, спинялися біля кожного зустрічного, трусили вицвілими, безкольоровими вуздами і промовляли чи, пробачте, — шепотіли могильним тихо - придушеним, ледве чутним голосом, протягаючи тремтливі, мов колодки, набряклі руки: (від надмірного вживання води та соли) ... хліба! Єдине слово, — хліба! ... Ви червоніли, злякано шарпались, мов ввійманий злодій, відломлювали шматок дорогоцінного приділу, совали його, не дивлячись у вічі, в дріжачі, хапливі руки голодного і тікали, неозираючись, додому, до дітей, міцно стиснувши за пазухою дорогоцінну рештку хліба. Постать із земляним обличчям, чистий відбиток сіро-бурого неба, рвучко пха-

ла шматок хліба обома руками в рот, не пережовуючи ковтала, довго з вдячністю дивилася вам у слід і знову, похитуючись, як чорна тінь, рухалась далі, розбризкуючи босими ногами калюжі води, з обмоклыми лахами на плечах.

Брели, тяглись з села до міста, з Луки-Мелешківської, з Великих Хуторів, з Малих Хуторів і з усіх околишніх сел. Плентались, коливались з широко вряченими, помутнілими, напів - божевільними очима, мов мерці з домовини повставали, і сунули шукати. просити шматочок, манісінький краєчок хліба, шкуриночку, черствого, цвїлого, сухого житнього, своєю власною працею вирощеного хліба...

Ішли... падали... конали і вмирали, тут же серед дороги, під тинном, у калюжі, пластом простягнувшись на шляху. Задні надходили, обминали або переступали, не реагуючи, як звичайне звище, щоб он, там, дальше, в отій калюжі упасти й самому, і сконати, без сповіді, без причастя і без жодної родини. Таке тепер постало на землі.

В кутку біля дверей шкварчала на плиті сковорода, Маруся заклопотано перевертала лопаточкою картопляники, слідкуючи, щоб не пригоріли, і складала підсмажені в миску серед клубка диму й смороду, що підіймався від присмаженого трану. Підігрітий на сковороді тран випаровувався й наповнював кімнату нестерпним вонючим чадом, але Маруся тішилася, що сьогодні вона приготує для Андрія смачний сніданок. Їй пригадалося, як в Інституті, поки їх не викинули, як кулацький елемент, вона завжди ранком смажила картопляники, найсмачніший Андріїв сніданок. Від цього спогаду на обличчю майнула безжурна радість, дні науки, надхнені щасливим майбутнім, дні солодкого юнацького кохання, переплетені мріями спокійного родинного життя, подружжя й дитинка Галя, а потім раптом чистка, звільнення, і — двері до науки-зачинилися за ними на завжди. Батьки репресовані, як

кулаки, і зіслані на Сибір, Андрієвого брата розстріляно в Ч. К. за петлюрівщину, всі мрії знищено.

А потім переїхали сюди, Андрій улаштувався водопроводником при Миськомі, а Маруся з дитинкою вишиває дома сорочки, рушники та особливо портрети, — найкраще виходить Т. Шевченко, на якого є десятки замовлень; своїми заробітками вона в значній мірі підсилює низький Андрієвий заробіток.

— Андрію, — звернулася Маруся до чоловіка, що одягав шостирічну дочку Галю, — подивися, які чудові картопляники я сьогодні насмажила! І чому “вони” не видають тобі на руки увесь приділ, а передають на ту столовку, адже я дома могла б тобі смачніше приготувати їжу?

Андрій приніс Галю на руках до столу, посадив між собою й дружиною на високому стільці, присунув ближче до Галі мисочку з картопляниками, поволі насилів на виделку з миски одного жовтуватого, що ще парував, покрутив його, розглядаючи з усіх боків, ніби яку дивовижу, тяжко зітхнув, а потім тихим, якимось дивним голосом відповів:

— Це, Марусю, глибоко закроена психологічно-навікова підготовна фаза перевиховання індивідуальних прикмет людини до поступового громадського, суспільного, колективного, а потім комуністичного життя; методів дуже багато, отже, це — один із методів, сюди входять суспільні кухні, столові, клуби, забави, гуртожитки і т. д. “Вони” хочуть доказати перевагу громадського над індивідуальним, комуністичного над особистим, адже програма їхня “Світовий Комунізм”. Створити такий світ, де будуть усі разом їсти, працювати, учитись, забавлягись, спати, думати, розумієні? навіть думати, все за вказівками Наставників. Вони прагнуть перевиховати людину на безвільного раба, який не був би спроможний не тільки щось сам робити, творити, винаходити, а навіть і думати. Тоді наступне покоління буде складатися лише

з таких фанатичних рабів, що своє рабство будуть оспівувати в піснях, одухотворювати в мистецтві, вихвалити й описувати в пресі, реклямою рабства будуть заповнені театри, музеї і навіть церкви. Це буде епоха жахливого отупілого рабства. як що не виникне якогось непередбаченого струсу... проте, я забалакався і можу запізнитися на гращо та потрапити під суд.

Маруся уважно слухала, а потім завважила:

— Я думала, що тут головну роль відіграла можливість декому "погріти руки" біля громадської кухні в такий трудний на харчі час...

— О, певно, одно другому не шкодить, — різні партійні паразити не пропустять при цій нагоді кращі харчі на кухні поміж собою розподілити.

Андрій доїв картопляник, застібнув комбінезон, поцілував дочку в кучер'яву голівку і пішов, але на порозі зупинився:

— Сьогодні справляю водогін на кухні.

— Андрію! я прийду по обід сьогодні з Галею, — промовила Маруся і благально подивилася на чоловіка.

— Добре, — відповів, — хоч сон мені поганий сниться, але то забобони, — і зачинив за собою двері.

Маруся з радості недочула останніх слів, і почала весело прибирати зі стола.

— Мамусю! я сьогодні піду з тобою? — запитала Галя, і підняла глибокі, як море, великі блакитні очі.

— Підеш, Галочко, підеш, моя дороженька, сьогодні побачиш місто.

Дівчинка скочила зі стільця, затанцювала по долівці і заспівала:

— Піду в місто, піду в місто, я з мамою піду в місто.

Сонце прорвало густу заслону безмежних сірих хмар, розігнало рештки дрібнесенького надокучливого дощу і поскакало веселими зайчиками поміж листям каштана по рудій брудній стіні будинка Райви-

конкома, по довгій черзі людей, тісно вплилих під стіною, і по великій калюжі болота серед двора. На вежі продзвонило дванадцять.

— Відчиняй вікно, починай видавати! — почулося разом декілька голосів. Вікно, затулене фанерою (шкло давно розбили) відчинилося, показалася голова в брудному, колись білому, ковпакові, і промовила, показавши черпаком на вежу:

— За десять хвилин дванадцята, почекай! — і хлопнула вікном.

Люди здивовано подивилися на вежу і справді, за 10 хв. 12-та, це точно по Пульковській обсерваторії, всі оглянулись, але ніхто не зауважив, хто то сказав. Запанувала тиша.

Маруся підійшла й прилучилася до довгої похмурої черги, а Галю відпустила погуляти по дворичці. Біля вікна на червоні талони з серпом і молотом почали видавати обід, — як завжди, соевий суп та соєва бабка.

— Долейте, прошу Вас, ще пів черпачка, у мене троє маленьких...

— Проходь, проходь. Як почнемо додавати то не хватить на всіх, — обізвалися з вікна.

— Посувайся, посувайся! — закричали з черги голоси, і стареньку бабуню з мискою одіпхнули від вікна, а задні ще тісніше натиснули.

В черзі стояв придушений гамір, шепотом оповідали про нові трупи мертвих по дорогах в місті, яких рано підбирали автом, а за містом по дорозі від Станниці вже тиждень смердять трупи, їх розтягають собаки, і ніхто не хоче підбирати, місто каже, це не наш район, а село відмовляється, що це не його дорога, — так і валяються.

Декілька жінок і старенький з сивими вусами та інтелігентним обличчям в рогових окулярах чоловік звернули увагу на Галю й запитували одне одного:

— Чия це така гарна дитина?

— Та це ж втілення самого божества в людській істоті, — захоплювався старенький чоловік, прижму-ривши свої короткозорі очі, — сполука весни з чарами природи, твір надлюдської краси, — він зняв окуляри, протер їх хусточкою, надів і знову продовжував. — Коли б це було за часів Рафаеля, то він напевно приїхав би відобразити на полотні божественну голівку дитини, — глянув на жінок, що хитали головами, не розуміючи, хто то такий Рафаель, але, маючи велике довір'я до старенького професора, цілком погоджувалися з ним.

Професор, захочений жінками, продовжував далі:

— Але найкращі фарби в руках найславнішого художника лише затемнили б справжню красу цієї голівки.

Галя, що в цей час стояла на бляшаній затулці, і не догадувалася, що навколо її маленької особи ведуться такі високі похвали. Затулкою була прикрита глибока п'ятиметрова яма, куди зводились каналізаційні труби з усіх навколишніх будинків. Раз на рік цей басейн каналізатори опорожнювали і увесь фікалій вивозили на поле. Чавунна накривка в минулому році розбилася, і тому цей отвір накрили шматком круглої бляхи. Галя стояла на блясі в біленькому хутрянному плащиківі, з-під білої хутрянної шапочки розсипалось кільцями по плечах русяве волосся і трусилося щоразу, як Галя вистукувала каблучками жовтих чобіток стукалку на блясі. Вона тішилася, що розноситься дзвінка луна з-під каблучків і ще завзятіше пританцьовувала. Аж враз бляха посунулась, нахилилась, і Галя зникла в отворі...

— А-а-а-й-й!... крикнуло разом десяток голосів, — рятуйте дитину!... — і вся злива довгої черги хлинула до ями.

Марію наче б хто кольнув під серце, майнуло в голові, — мабуть, моя Галя, — випустила з рук посуд, розіпхала, мов навіжена, ліктями натовп і зупи-

нилася над ямою. В п'ятиметровій глибині між помиями та людськими відходами, в густій рідині пливала Галя, вона злякано піднесла голову і простягнула до Марії рученятка.

— Мамусю, візьми мене, тут смельдить, — прошебетала.

— О-о-о-й-й... Боже мій! Рятуйте мою донечку! — несвоїм голосом заверещала Марія, і нахилилася над яму всім своїм тілом. Люди стримали її, щоб не упала, кричали на всі лади, бігали, метушились, шукали драбини, мотузків, але ні драбини, ні мотузка в цій багатій країні під руками не було. Винахідники несли з кухні слизькі, об'ялозяні рушники і зв'язували. Андрій, що саме недалеко справляв водогін, гізнав душурозриваючий голос своєї дружини і вибіг, як опечений, на дворище. З силою Геркулеса розіпхав натовп і нахилився над ямою. Галя пливала в багні, тріпаючи, як пташеня, руками.

— Давай рушники, в'яжіть, — командував і сам дріжачими руками почав в'язати. Жінки теж зв'язували, хто як умів.

— Тримайте кінець, спускайте, — скомандував і опустил ноги в яму. Кільканадцять рук, як бурлаки, тримали довгий кінець рушників і спускали Андрія в яму.

Марія, загаївши подих, рвала на собі волосся й приглушено плакала, але її ніхто не слухав, всі з величезною напругою слідкували за спуском Андрія.

— Стій, — почувлося з ями.

Ще хвиля, і Андрій, затиснувши поміж колінами дитину, почав руками по рушниках вилазити. Раптом один вузол почав ворухитися, сповзати, і вже наповнину витягнений, Андрій з дитиною бовгнув назад та й відсмикнули другий кінець рушників з ями. Андрій упав, загруз сам по шию і затиснув Галю глибоко в густу рідину.

— Давай рушник! — розпучливо почувлося з ями

Рушники були закороткі, а розбризкана рідина поволі засмоктувала і затоплювала Андрія, він рвучко махнув руками, немов би збирався пливати, але клейка вонюча жижа сковувала рухи і затягала все глибше та глибше. Ще зверху лише чорно-кучерява чуприна та руки, а раптом і руки сховались.

Марії не було, вона шукала рушників. Ось вона, розтріпана, з цілим оберемком. Жах скував людей, вони мовчки розступились перед Марією Білою, як полотно, розхрістана, спотикаючись на кінцях рушників, що волочилися по землі, прибігла і нахилилася над ямою.

— Андрію! Андрієчку! Галочко! ловіть кінець рушника, обізвіться...

Але з ями несло гострим смородом, а густа жижа в ямі була зарівняна. Марія виструньчилася, піднесла голову, обвела присутніх диким каламутним поглядом. Стояла могильна тиша, така глибока, що чувся стук власного серця. А потім тихесеньке:

— Хі-хі-хі... хі-хі-хі...

І так же тихенько:

— Правда, дівчаточка, сьогодні Андрія... правда? — і диким поглядом з підлоба гледіла навкруги.

Зробилось страшно і моторошно, страшний погляд і ще страшніший оцей тихенький холодний сміх. Волосся їжилосся, і шапка зсувалася на потилицю, кров холола, і по спині забігала комашня. Люди задкували від Марії на всі боки.

— Ха-ха-ха!... — сміялася Марія голосніше, — давайте вінки плести, розпалюйте ватру, ха-ха-ха...

Цей страшний сміх розносився по дворищі, вдарявся об стіни, об вікна, відскакував, котився по хідниках, по вулиці, по жилах, і морозив кров, тужавів мізок і зупиняв серце.

Хтось опам'ятався і крикнув:

— Кличте швидко допомогу, кличте пожежну, хай

випомінують помиї, чоловіка з дитиною врятувати треба!

Хтось кричав, десь дзвонив телефон. Марія стояла біла, як крейда, а уста тремтіли і були сині — бузинові. Вона голосно тепер сміялася, сміялася зі всього навколишнього, сміялася з усього світу і так сміялася, що аж трусилася. Трусилося підборіддя зі скривленим ротом, трусилися під білою кофточкою пружні груди, трусилися протягнені руки з довгими білими пальцями, а вона сміялася і мов би щось ловила в повітрі, промовляла:

— Ходім, ходім дівчаточка, ха-ха-ха... до церкви ходім, плащаницю цілувати, а-а-ха-ха-ха... кадильницю Карла Маркса облизувати, ха-ха-ха...

На автові приїхав поліцай, він зачув останні слова Марії, визвірився до публіки,

— Це що за контрреволюційний мітинг, разойдісь! — і вмить дворище пусткою зробилось, лише хтось смілий зауважив:

— Он чоловік з дитиною у ямі утопився.

— Нічаво, витягнем без вас, а ви додому резійдіться.

— Ха-ха-ха!... — сміялася у вічі поліцаєві Маруся.

— За контрреволюційну агітацію та за порушення спокою в місцях громадського користування я Вас арештую, прошу іти за мною.

— О! я зараз, ха-ха-ха!... — я іду, у нас вже тут не залишилося нічого, ха-ха-ха...

Дверці хлопнули, і авто рушило, невгамований сміх лунав услід по вулицях, завулках, площах, парках.

Цей сміх і по сьогодні носить ся по селах та містах, по цвинтарях, пустелях, лісах і горах, сміх розлячу і жалю — сміх божевільної.

П Е Р Е П Р А В А

Восьмим роковинам присвячую цю сторінку з щоденника.

Широкий, розлогистий беріг, півколом оперезаний Дністровими водами, був загачений возами, кіньми, чоловіками, жінками, дітьми та, подекуди, прив'язаними до возів коровами.

І хоч була глибока північ, але над цим півострівцем висів глухий гамір, переплетений різкими викриками людей, що бичували з розбитої болотяги підводи, фирканьям коней, скрипінням давно немашених возів, потріскуванням дров у розпалених тут і там багаттях, плачем десь на возі в халабуді маленької дитини, ревінням корови за загубленим телям, а то й розпучливими прокльонами зденерованих чолвоків. У людини, необізнаної з подіями, склалося б враження, що це з'їхався великий ярмарок. Та це був не ярмарок, а річкова переправа. Утікали й переправлялися десятки тисяч тих, що зазнали "радісного й щасливого" совітського "раю", з'їхавшись ось тут зі всіх кінців знедаленої України, а перед тим перейшовши коритарі тих палаців, де "не карають, а виправляють", а відтіль, нарізаючи мільйони кубометрів лісу на Колімі, на Соловках, у Сибірі, в Архангельську та інших "не так віддалених окраїнах необ'ятної родіни". Вичерпані з сил, стративши все, крім надії й віри в краще майбутнє, мандрують в чужі далекі краї шукати захисту, притулку й волі, шукати правди й справедливості.

Вузька, наскоро збудована німцями, переправа ледве пропускала третину тих, що прибували щоден-

но, і то в першу чергу німецьких вояків. Біля в'їзду на переправу згромадилось коло десятка черг із підвід та пішоходів, цивільних та військових, малих і старих, здорових і ранених, і трудно було розібрати в цій команді, хто з них має першенство. Кожен намагався просунутись першим, боязко кидаючи поглядом на дороги, що гадюками спускалися в долину до річки ззаду.

Найбільш суперечок було аж біля мосту. Та все ж таки поволі їхали підводи, сунулись люди і чорною стрічкою зникали на тому, щасливому боці за балкою. Рух на переправі не зупинявся всю добу, чи то туман, чи дощ, чи сніг. Був початок березня, гострий вітер, що тягнув з півночі долиною, жалив, мов кропива. Люди кутались, хто в що міг, тупцювали, розмахували руками і хлопали себе щосили аж по плечах, дмухали в задубілі кулаки і чекали ранку її потепління.

Учора три советських літаки, що з'явилися в південь, скинули декілька бомб на переправу та, на щастя, лише обабіч містка підняли високі стовбури води вибухами. Зробивши коло над табором, обсипали ще кулеметним огнем загачену площу. Ця подія викликала страшну колотнечу, яка не заспокоїлась аж до темряви. Хоч ці відвідини великої втрати не принесли (було забито одного чоловіка та дигичу, і двоє коней, та ранено три особи), але моральний стан дуже захитався. Щохвилини поглядали на небо, чи не прибули знову. Дехто кидав воза, сідав верхи на коня, або чіплявся коневі за хвоста і намагався перебраться на той бік вплав. Найбільшими ініціаторами цієї операції виявились присутні тут калмики, що майже всі були на конях, — вони раптово з гуком, свистом і диким криком ринулись, мов в атаку, цілою отарою на конях у воду, виявляючи свою степову вдачу, що часто підпорядковується не холодному розумові, а покликіві гарячого серця, і — поплили. Та

що далі вони відпливали від берега, тим тихішими ставали їхні вигуки, а далі й зовсім змінилися з войовничих вигуків на розпучливі крики порятунку. Весняна швидкохідна з кригою вода, що вирувала, скоувала холодом м'язи і коням і людям, в багатьох випадках тягнула верхівця за течією, а потім закостенілого, посинілого, ховала разом із конем в своїй незмірній глибині. Ті, що переплили на той бік, пускали коня, скидали якнайскорше промоклу одержу, сказано бігали, виконуючи неймовірні фантастичні рухи, яких, мабуть, і в дикунських танцях ніхто ніколи не занотував, щоб якось нагрітися. Біля маленького багаття, що невідомо хто розпалив, тулились роєм, мов осі біля гнилої ґрунї, десятки людей, підставляючи то правий, то лівий бік до цілющого рятівничого тепла. Вогонь, як на зло, був маленький, бо ніхто не хотів іти по дрова і не міг забезпечити промерзлим людям. Багато потім з-поміж тих переправників дістали в нагороду туберкульозу, бронхіт, ревматизм та інші недомогання на все своє життя, — а все ж життя, хоч яке, все дорожче смерті, і люди ризикували, бо ззаву невідступно, мов мара, брів привид більшовизму, а та потвора жахливіша найстрашнішої хвороби, а навіть смерті.

Нарід хвилювався, мов стривожені бджоли, і гув вуликом. Кожен розумів, що ось тут, недалеко, може за ним ліском, чатує страшна небезпека, що вже простягла не так давно свої промацьки — літаки. Дехто від'їхав, шукаючи броду або іншої переправи. Більшість почала будувати плоти з підручного матеріалу, втративши надію переїхати мостом. Пішло в рух все, розбирали вози, рубали прибережні верби, ломали огорожі, їхали в недалекий ліс, прощаючись на всякий випадок з родиною, бо ніхто не був певен, що буде через годину. Над табором нависло щось страшне, загрозливе.

Під покровом ночі, що окутала міцним сном не-

далеке село Жванці, Гаврило боязко підійшов до великої шопи колгоспного двора. Подивився на контору, де продирався через напівзатулене вікно єдиний вогник, поглянув на комбайн, що без двох коліс, напівсхилений, вирізблювався серед темряви на дво-риші, і крадькома підійшов до брами, що на тоні довгої рудої стіни зіяла, мов яма з вибитого ока. Без довгих вагань та виборів зараз же вирішив, що з брами буде добрий пліт. Підняв руку, до верха не досягнув в добрий метр, шість кроків або два сажні в ширину, — ну та, певно, всі помістимося, цей харчів наберемо. Клацнув засувом, підважив кілком, і брама скочила з завісів, стукнулася об землю і всією своєю дубовою вагою навалила на Гаврила. З трудом вирвався він з-під брами і, на радощах, забуваючи вже й за обережність, відсапуючись, поволік браму на дво-рище, а потім, підскакуючи, як малий хлопчик, побіг в табір по коня.

Через пів години, оглядаючись мов злодій, тягнув він конем здорову, міцно збудовану браму, а, в додаток зверху, два соснових стовпи. Цілу ніч майстрував Гаврило, прилаштовуючи стовпи до плота на підмогу, а на ранок дружина й троє дітей розмошували вузлики з харчами на плоті, що гойдався на воді, припнутий посторонком до коріння верби, пень якої білів недалечко від берега. Гордий, мов кум короля, стояв на березі Гаврило й дивився на заклопотану дружину, яка не дуже то тішилася винаходом чоловіка і вичувала своїм материнським інстинктом якусь нещастя, але тому, що після обстрілу з літаків, вона весь час плакала й дорікала йому, що він мездара, і нічого не вмів зробити, щоб вивести родину з цього сліпого кута, тепер із сліпою покорою розташувалась на цій "трісці". Коні з возом та корову рішив він покинути, а взяв з собою тільки харчі. Корова, яку виплекала дружина з телятка, наче передчуваючи пе-

ред тим розлуку, мукала, витягнувши голову біля
воза.

— Коли б не діти, що так плачуть за молочком, була б і не брала з села, та вони ж, бідненькі, і виростили без нього, і тільки цього року дочекалися телятка, то ще й не наїлися. Бо перед тим хоч і була корога, та стояла вона на колгоспному дворі, усупільнена, і все молоко йшло на поставку державі, а прийшли німці, то майже всі корови пішли на м'ясо, телятко ж від нашої корови я випросила, та й дочекалася знову корови, але не надовго, — оповідала жінка, вагаючи кінвчиком хустки заплакані очі, та пригортаючи лівою рукою десятимісячну дитину до грудей.

Обриси возів, людей та коней неясно вирізблювалися в ранковому тумані, що густою хвилею наліг над долиною. На сході рожевіло, червоніло, кривавою загравою спалахнуло небо, що раз світлішало, видішало, розпливалось туман, а за обрієм поволі викочувалось велике червоне сонце. Висовувалось, піднімалось, росло, пропливло несміло хвилину, другу, глянуло на землю, на змучених безсонних людей, на догораюче багаття і знову хмарами закрилось. Подув північний свіжий вітерець, тривожно гіллям пошелестів на вербах і розігнав туман. Аж раптом розітнулося повітря: та-та-та-та-та... зацокотало з пагорбка зі сходу, та-та-та-та... відповіло у відповідь з праворуч, та-та-та-... відгукнулося ліворуч.

— Гі-і-і... А-а-а-а... О-о-о-о... заклекотало навкруги, р-я-т-у-й-т-е... т-і-к-а-й-т-е!... б і л ь ш о в и к к и !... т-а-н-к-и-и... — розляглося по табору, а кулемети та-та-та... а поміж тим з гармат: Бу-у-х... — зараз над переправою ба-а-а-х... клубочок синій над водою, і враз увесь табір в вертеп перевернувся. Відрізані від відступу, притиснені зі всіх боків, аж тепер всі люди кинулись у річку. З підводами, верхи на конях, на ящиках з-під возів, на дошках, на зломаній вербі, а то й просто на пенькові,

що тут валявся вже давно, чіплялися й плили, рятуючи себе від ворога безмилосердного, що так зненацька з'явився тут на танках, та не передбачаючи того, що світло-голубі з переливами тихі біля берега, Дністрові води несамовито бушували на середині, мов скажена лвиця, підносячись своїми високими та лютьми гривами-хвилями, проглинаючи одного за одним спаралізованих холодною водою людей та стомлених коней. Мов висипані з мішка на воду тріски крутились, скакали, поринали й знову виринали, випереджаючи одна одну як на перегонах, — плили люди, коні та домашні речі, крутились, потопали, знову виринали в скаженому водоріі, благаючи допомоги. Ось пливе подушка з розсипаним по воді, мов метелики, пір'ям; там жолуб з рештками сіна, що вночі коні не доїли, а ось жовтий дублений кожух то вигляне на верх то знову сховається під хвилями, а на пригорбку кулемети з танків невмовкно татакали і подивляли смертельним вогнем тих, що бігали на березі, тих, що боролися з холодними Дністровими хвилями. і тих, що ще змагалися за проїзд через переправу.

Перша довга черга кулеметного вогню була спрямована на переправу, і від неї пара коней, мов підкошені, упала й загородила дорогу. Люди підскочили і скинули коні разом із возом у воду, але паніка надто людей опанувала. Підводи рушили у два ряли і знову сценилися й загатили дорогу, а кулі градом по містку, та-та-та... Якась ранена коняка вискочила передніми ногами на підводу, що була перед нею, і повисла, а друга, борозенна, скочила за підручною і попала ногою між шпичі заднього колеса, та й упала, нога хруснула, підвода, а за нею й вся валка зупинилася. Саме тоді новий страшний вибух гарматня почувся спереду на переправі, відламки містка, возів, коней і людей полетіли в повітря, — місток перервано. З розпачу люди почали скакати з містка у воду, дехто, відрізавши посторонки, скакав з кіньми, а во-

да вирувала... ш-ш-ш-шу... фр-р-р... ш-ш-ш-шу... фр-р-р... ш-ш-ш-шу... клекотала ненаситно, глітаючи в свою пащу обледенілих, промерзлих, обтяжених одягом, що понадягали були наніч.

Гаврило на плотові побачив, що від берега відчалоють, під охороною ночі, сотні інших, що позлагоджували собі примітивні плотики — хто з дверей, або з двох-трьох полін дров, а дехто на порожній бочці пробував відриватися від берега. Були й такі, що, підрубавши тин і зміцнивши його мотузками, мов на тонкому льодові, хилитались на ньому по річці. Ті, що не мали ніяких засобів, прощались з родиною і рушали вплав. Час не стояв, кулемети різали своє... та-та-та..., та-та-та-та..., та-та-та-та... Он чоловік поцілувавши двоє дітей і жінку, скинув свитину й чоботи, скочив у воду і поплив, штовхаючи перед собою шматок дерева, — та доля не була йому милосердна, — потонув він на очах родини.

Гаврило зняв шапку, перехрестився, глянув на жінку, що зцілувшись, мов курочка, пригорнула до себе трое дітей, сидючи посеред брами на клуночках. Він різнув ножем по посторонкові, обіперся дишлем об беріг, — брама нахилилася, загойдалася і поплила. Тоді він важко зітхнув і став прямувати на середину річки. Раптом чує з заду:

— Дядечку, голубчику рідненький, дозвольте триматися рукою за краєчок, вони ж уб'ють мене, — лементів юнак років п'ятнадцяти, в одній сорочці з клуночком за плечима.

— Та тримайся, хай Бог тобі поможе, що буде то й буде! Клади клуночок на пліт, — сказав Гаврило і знову бовть у воду дишлем.

А хвили що далі від берега, то сильніше: ш-ш-шу, фір-р-р... шу-у-у... фір-р-р... Брама гойдалася, як березовий листочок, і кожен раз коли Гаврило налягав на дишель, нахилилася в його бік і потопала у воду по кісточки. Аж ось знову налетіла хвиля, Гаври-

до посунувся до краю, наліг на дшпель, брама нахилилася ще більше, вода сягнула по коліна, жінка злякано посунулася в протилежний бік, брама раптом закрутилася і обернулася передом на зад. Нервуючись, Гаврило, для зручності керування, почав переходити знову назад, але, коли він порівнявся з дружиною, що сиділа на середині, брама занурилася одним кінцем у воду, і хвиля прокотилася по брамі. Жінка з дітьми поточилася на край нахиленої брами, ще більше зануруючи її у воду, і раптом... брама стала сторч.

— Рату-у-у... — лише встигла сказати жінка, і опинилася під водою.

Діти верещали на всі лади, бовтаючись у хвилях. Ще раз вигулькнула на хвилях жінка, хотіла крикнути, захлинулася, і не стало, лише над водою... буль... буль... буль... Маленька дитина, окутана подушкою, поплила за водою, колываючись на хвилях. Гаврило, опинившись у воді, розрізуючи перед собою воду, сильними вимахами рук, доплив до синочка Васи, що ще пливав зверху, схопив його правою рукою, але дружини й решти дітей вже не знайшов. Метрів десять від нього, змагаючись з холодними бурхливими хвилями, загребав під себе воду посинілими руками хлопчина, намагаючись догнати та вчепитись за пліт. А той, звільнений від тягару, підхопленний стрімкою течією, легенько гойдався на воді і швидко втік в синю далечінь. Свіжа, збурена вітром, підсилена течією велика хвиля прокотилась через голову Василя, і сонце, сіре насуплене небо, і безмежний простір над головою, все навкруг зробилося йому жовто-зеленкуватого кольору. Надмірне хвилювання вивело його з рівноваги, і він захлинувся. Сильний удар лівою рукою по воді — і він вибрався на поверхню, відкашлявся, розправив широкі груди, щоб вдихнути свіжого повітря, але, взамін повітря, надлетіла знову згубна хвиля, і легені наповнилися водою. Синочок Вася не подавав ніяких ознак життя, але цунок три-

мався за шию та за праву руку Гаврила і сковував його рухи. В Гаврила блискавично промайнула думка: Невже смерть? Невже гинути тут в цих Дністрових водах? Невже ніхто не врятувався з любієї родини? Боже Великий, ніхто й могилки не насипле, ніхто не згадає і не знайде, краби й раки розшматують набубнявіле тіло, а кістяка занесе намулом... З'явилося жахливе бажання жити, — жити за всяку ціну, поховати на рідній, твердій, пахучій землі ось цього, що під пахвою, бо знав, що вже він мертвий. Напружив усі сили, загребав під себе лівою рукою, мов лопатою, воду, шалено бовтав ногами, мов танцюючи, швидкого танця, а поверхні немає. У вухах гули пропелери тяжких бомбовиків, і то сотня разом, у грудях сперло й душило, немов би хто туди насипав мішок піску, а поверхні й невидко, і де вона, та дорога поверхня, і де він, світ отой милий та дорогий, хоч трішечки повітря, хоч капельку, хоч би раз дихнути й відкашлятись, і він тоді море перепливе. Йому здавалося, що він уже цілу вічність не дихає, а все махає рукою й ногами, а поверхні немає, лише світло — жовта холодна рідина і пекельна біль у грудях, ох! Неможу, задуюсь. Невимовні корчі спотворили його обличчя, йому здалось, що ось уже поверхня, він глितнув повітря, ще раз, груди скував залізний обруч, випустив Васю і махнув обома руками, у скроні вдарили ковальські молотки, у вухах задзвояли церковні дзвони, і він стратив пам'ять...

Ш-ш-шу-у-у... фір-р-р... співали й котились хвилі, справляючи перемогу. А спереду, ззаду, праворуч, ліворуч, кругом — те ж саме, Дністро приймає в своє лоно одного за другим задубілих, обезсиленних людей, і; то тут, то там лише рзопучливе р-я-т-у-й-т-е! і буль... буль... буль... на поверхні. Рятувати не було кому, кожен дбав лише за себе та за свою родину.

А танки, захлинаючись перемогою над безборон-

ною масою людей, продовжували свій диявольський бенкет, свою кайнову роботу. Вишикувавшись на пригорбку, косили смертельним огнем по долині, по “фашистах”, а потім, на завершення своєї дикої епопеї, спустились в долину й почали місити безборонних людей, старих хворих дідів, малих дітей, що несамовито верещали поруч забитих матерів. Місили всім тягарем тяжкої сталевної потвори, що аж ланцюги на колесах залипали від людської крові.

Дід Довбня був трохи обачніший, недаром матросом на Чорному морі пливав при Миколаєві. Поруч із іншими лагодив він вночі свого плота-човна. Зняв ящика, зеленою фарбою розмальованого, з херсонського фургона, розігрів шмаровидло на вогні, і одриваючи шматки коца, намочував їх у шмаровидло і шпаклював щілини та дзюри поміж дошками, майстерно орудуючи колодачем. До ранку імпровізований човен був готовий, хоч до Стамбула вирушай. Сам лід Довбня, хоч і мав сьомий десяток за плечима, з яких один десяток залишив за Сибіром, де ліс пиляв для “щасливої” сім’ї народів, стягнув його з крутого берега на воду. Сильний був. Бува, як складе кулак, завбільшки їжака, що звернеться в клубок побачивши собаку, як гримне ним по столі в бараці, всі урки (карні злочинці) вмить притихнуть, — це в Сибіру. Та й зараз ше, коли б почастивав, то й парубок навряд чи встояв би. Так от, узяв він клунки на плечі, все майно, що придбав його з родиною за сімдесят літ життя та праці, перекинув через плечі, лошиць пустив на всі чотири сторони, та до дружини:

— Ну, Горпино, ходім шукати кращої долі, ходімо на човен, дочекаєм там ранку, бо час непевний та й човен щоб бува не здертирував, а то хтось заблудиться та й попливе без нас.

Поклав клунки в човен, прилагодив сидіння для Горпини, ще раз провірив весла, і аж тепер спокійно запалив люльку.

— Та-та-та-та... — розрізало ранкову тишу кулеметними пострілами, і Довбня вже мов і не куняв, кинув поглядом на схід, де цокотіли кулемети, і все зробилось зрозумілим, приїхали кати й сюди на танках провозати. Рванув за мотуз і штовхнув веслом об беріг. Ящик здригнувся, загойдався і легко сковзнув мов санки на льодові. Горпина аж пригнулась, а сон немов рукою хто зірвав, два рази інстинктивно перехрестилась, вперлася очима в Довбню і злякано без слів чекала відповіді, — що це за стрілянина?

Довбня стиснув зубами, що аж захрустів чубук давно загаскої люльки, і пропідив крізь зуби:

— Прийшли скупати нас у річці та у власній крові, — і запустив так глибоко весла, що човен аж підскочив на поверхні. Архангели зі Сталінського раю прилетіли провозати нас на той світ. О-о-о! Гади, брешете, всіх не переб'єте! Друге, третє покоління нагадає вам, московські шакали! — з притиском щідив Довбня і ретельно горнув веслами.

Зелено пофарбований ящик хилитався на хвилях, керований вправною рукою Довбні і прямував на протилежний бік з малим відхиленням по течії. З правого боку, вчепившись за обломок розбитої танками переправи, плів німецький вояк, підхоплений течією, поблискуючи на шапці бляхою з людським черепом. Обломок швидко плів по воді, перетинаючи шлях Довбні, і зустрівся, майже стукнувся, з ящиком-човном. Німець випустив обломок, що миттю зник за течією, а сам ухопився за ящик руками і так нахилив його, що аж вода хлюпнула в середину. Горпина заверещала й схопилася на ноги, Довбня насупився і для рівноваги посунувся наліво; сказав дружині вичерпувати з човна горщечком воду. Німець ще раз підскочив, намагаючись влізти в човен, але побачивши, що човен тягара трьох осіб не втримає, потягнув правою рукою до пістоля, що бовтався в кобурі біля боку. Довбня, що гріб не зупиняючись;

дивився з підлоба на вояка і слідкував за кожним його рухом. Від нього не сховався ворожий намір німця. Той ще раз підскочив, поправляючи свою позицію до нападу, і крикнув до Довбні, — раус, — тягнути з розстібненого кобура пістоля.

— Це вже не жарти, — подумав Довбня, і блискавично, шулікою, махнув рукою й опустив свого кулака-їжака, всаджуючи сіру продовговату шапку з блискучою бляхою на переді, разом із головою, глибоко поміж плечі. З горлянки вискочили ледве чутні, незрозумілі звуки, щось ніби квакнуло, щось хруснуло під рукою, і більш нічого не було чути, тільки хвилі одна за одною, ш-ш-ш-шу-у-у... ф-р-р-р... ш-ш-ш-у-у... ф-р-р-р... і сховали під водою власника сірої шапки з бляшаним черепом.

— Старий, що це ти зробив? — запитала злякано Горпина.

— Роздушив осельню, що лізла на наші грядки в садку, — відповів Довбня, — але слухай, стара, — продовжував він усміхаючись, — я й не думав, щоб отак одним махом, бачила? І не писнув слизняк! Бач, чого захотів будівник "нової Європи", хотів викинути мене в воду, та помилився. Забув він, що родився я в широких українських степах під спів Дніпрових порогів. Він, мабуть, думав, що в мене в жилах тече юшка, — брехня, в мене ще бушує козацька кров, невмируша, живуча, витривала, овіяна степовими вітрами, загартована з діда прадіда в боях з постійними наїздниками. Я їх гадів, як ту жабу, чуєш? Як хрусців, давитиму, тільки чвакатиме.

— Перестань, старий, дивися, он літаки бомби скидають, пливи скорше до того берега, та скажи, куди ми тепер тікати будемо?

— Як куди! — самовпевнено відповів Довбня, — хіба не знаєш, що тут десь Бульба, справжній Тарас Бульба з своїми синами-орлами гуляє, волю здобуває, от ми до нього й попросимось, — що я не козак,

чи що? Правда, вуса малі, бо правого висмикнув "Іван", як в гості на Сибір просив, а я не хотів, а лівого поскуб "Фріц", як останню корову на м'ясо "купував", а я посмів заперечувати, але то нічого, я певен, стара, що козацькі вуса не лише в мене, а й у нас усіх одростуть, довгі й міцні одростуть, і ніхто не досягне їх смикати.

— Ой, старий! І де ми знайдемо тут того Тарасика в такому широкому світі?

— Знайдемо, старенька, бо ВІН скрізь є, і тут і там, і кожен лісок, і кожна балочка дихає Бульбівцями.

Човен стукнувся об беріг і Довбня перервав свої розмови, вискочив на тверду землю та й поміг дружині зносити речі-харчі.

Танки танцювали по таборі і справляли свій кривавий бенкет. Музика грала кулететними струментами, і пекельна мелодія розносилася огненними хвилями по долині, посипаючи смертельне "конфетит" по всьому, що носило ще ознаки життя.

Та-та-та... — пригравав "максим", ко-ко-ко... — виводив "дiхтяров", ток-ток-ток... — тягнув "токарев", бу-у-у-у-х-х... доповнював "сталін", і все крутилось, тікало, кричало, стогнало й відтворювало правдивий образ пекла. Під тягарем танків ломались вози, тріщали хатні речі, хрустіли людські та худоб'ячі кістки, і залишалися позаду міцно втрамбовані дороги, чисті, мов позад косарки. Всі, хто мав силу та змогу тікати, рятував себе, пробиваючись до Дністра, перескакуючи через трупи людей, коней та розкиданих речей і перевернених возів.

Тікав із сином на руках, що було духу і Семен. Тікав із думкою лише, щоб втікати, бо й сам не знав куди, кругом стріляли, кругом вітає смерть, він міцно притиснув синка і біг у той бік, де, здавалося, нечутно стрілянини, не дивлячись під ноги, спотикнувся і впав, стративши пам'ять. Очуняв... біля його на землі виднілася кривава пляма з вдавненого в землю

безформленого м'яса, кісток та одежі. Тут же з боку шапочка сина, і все стало зрозумілим, гіркі батьківські сльози бризнули з очей і до горла підійшла терпка спазма-галушка. Він ніяк не міг пригадати, як це скоїлось, що він лежить. Тіло затерпло, а руки були такі обважнілі, мов крицею налиті. Пригадує, як він тікав, як його щось із заду штовхнуло, і як він упав, а далі нічого не пам'ятає. Але приступи різкого болю в животі привели його до свідомості, що сталося щось страшне, непоправне. Він підніс через силу пошматовану сорочку, заялозяну в кров, змішану з землею, і злякався. На нього дивився пашею з червоними пошарпаними губами розпанаханий живіт, кишки лежали вивалені збоку і парували легеньким туманом на свіжому повітрі.

Напружив усі сили, дріжачими брудними пальцями ухопив він теплі та слизькі ковбаси і зачихав їх назад у яму живота. Біль щохвилини посилювався, і він кричав. Біля його проходив танкіст, і Семен благальним голосом звернувся до його:

— Товаришу дорогий, молю вас, забийте мене і звільніть від надмірної муки, прошу вас, забийте, ой, не можу!

Танкіст призириливо плюнув на Семена, поправив автомата і відповів:

— Нічаво, сам тепер падохнеш, патрони нужни для здорових, — і з лютістю пхнув ногою в спину Семена, що намагався піднятися і перевернув його грудьми на розсотані кишки. Вирвався пронизливий, нелюдський крик. Семен намагався знову піднятися, просив смерти і проклинав сьогоднішній день, він уткнувся лицем у землю, судорожно горнув пальцями і харчав, з горла хлинула кров.

Танкіст ішов далі, мов хижий звір на полюванні, вистежуючи свою здобич. Ось він зупинився, зобачив втікача, що поспішав між підводами, підняв автомата і пустив коротку чергу, та-та-та... Пересту-

пив ще тремтяче в корчах тіло і шукав нову здобич.

Раптом його очі блиснули зеленими вовчими вогниками, за переверненою підводою майнуло дві по-статі в хусточках, він приспішив ходу і закричав на-правляючи автомата:

— Стой, уб'ю!

На його дивились злякані сині оченята, ніжні, як польові волошки. Став, як зачарований, і опустив ав-томата. Швидко підійшов і шарпнув за руку.

— Мамо! — закричало дівча, — не давайте мене, бо я боюся! Пусти, чорте, — вирвала руку і підбігла до мами, вчепившись за козушину.

— А-а-а-х... твою мати, ето твоя мати?! — гідняв автомата і — довгу чергу просто в груди, та-та-та..., зойкнула, махнула, мов чайка, крилами, руками і упа-ла. Дівча крикнуло над забитою мамою:

— Мамочко, ріднесенька, не покидай мене!...

— Ложись, хахлушка, ... тваю мати, ілі і тебе сей-час разменяю, — і пхнув її під перевернений віз.

— Ой, Боже мій! ... болить! ... — закричала дів-чина.

— Малчі, блядь, задушу, — прохрипів садист...

Піднявся, затягнув пояса, глянув задовільнено на розпластане дівоче тіло і... випустив коротку чер-гу з автомата. За пострілами нічого не було чутно, та й так дівча було непритомне. Живіт, ноги зарясніли червоними цяточками, що вузькими черв'ячками спускались і капали на землю. Прикрив спідницею трупа і пішов далі, вистежуючи чергому здобич та наспівуючи: "Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышет человек".

Танки продовжували трамбувати площу, втиска-лося в землю все, вози, коні, корови, безпомічні старі, залишені в паніці діти, ранені та окалічені, харчі, одяг та подушки, — пір'я носилось в повітрі, мов ви-шневий цвіт у садочку. Повітря було переповнене криками, стоконами та зойками. На допомогу танкам

прилетіло сім літаків, прикрашених кривавими зірками і почали бомбити вздовж річки. Бомби підіймали високі стовбури води і заливали пошматовані трупи. За годину було чисто втрамбовано долину, і співав чи може плакав Дністер: ш-ш-ш-ш-у-у-у... ф-р-р... ш-ш-ш-у-у-у... ф-р-р-р-...

ОСТАННІЙ ВЕЛИКДЕНЬ НА ПОЛТАВЩИНІ

Село Перервинці, Драбівського району, нічим не відрізнялося від Митлашівки, Ковтунівки, Писарщини, Лемпіївки та багато інших сусідніх сел. Такі самі мальовничі хати в садках, той самий пахучий чорнозем, однакові запавні сінокоси. Так само річечка Чутмак для всіх однаково полоще береги. Та неоднакові тут люди. Населення Перервинців з давніх-давен уславлене своєю гордовитістю, воно звало себе нащадками козацького роду і не терпіло чужої кривди. Поміщика не знали і кріпаками ніколи не були. Були це люди заможні, гонористі і дружні. Землю свою любили і хвалились, що вона найкраща на Україні. Тяжкою щоденною кривавицею її змочували, а за це мати-земелька не залишалась в боргу перед ними, сторицею винагороджувала селян. Рясніли, бувало, токи скиртами, тріщали зерном переповнені комори, а худоби — переліку не було, і то найкращої, расової, — чванились. Тяжко працюємо, — весело святкуємо і м'ярко спимо, відповідали, бувало, на ярмарку перервинці своїм сусідам, самозакохано госміхаючись. Багато можуть козаки розповісти й про свою боротьбу з більшовизмом за вольність козачу, починаючи з 17-го року, і навіть ще в 1930 році було повстання, але невдале, в жорстокий спосіб здалене більшовиками. Ця невдача, що вирвала більше, як 300, найкращих з Перервинців на Сибір, остаточно пригнітила їх. Після того козаки принишкли і понуро з притаєною ненавистю до більшовиків тягнули своє чорне ярмо, не було вже тієї життєрадості й грайливості. Поробили колгоспи, записалося з 900 господарств

— 20, решта з холодною впертістю мовчала й залишалася одноосібниками. Навколишні села з неприхованою заздрістю відносились до Перервинців, при зустрічі запобігливо віталися, розпитували, як вони витримують цю боротьбу і нарешті говорили: Вони таки молодці, козаки тай годі.

Більшовики кинули гасло: “Релігія — опіум для народу”, і почалась кампанія боротьби з церквами. Арештовували без будь яких підстав духівництво, наклали непосильні податки за церкви на церковні громади, почалась нагінка через пресу, мітинги, театри, радіо. Комсомольці агітували всю молодь вступати в гуртки “БЕЗВІРНИК-ів”. Випустили значки “Зразкового АТЕІСТА”. За декілька років на Полтавщині не залишилося жодної церкви і священика за винятком у Перервинцях. Десятикратні податки за церкву козаки спокійно, тихо, сумлінно складали і відносили у Рай-Фін-Відділ. Правда, цьому сприяли всі навколишні села, і хто, чим міг, допомагав утримати єдину святиню на всю область. Священик, отець Сергій, врятувався від арешту тому, що був старий та ще й до того сліпий, але мирян в міру можливості обслуговував. За 60-річну службу в церкві священиком, знав всі книги на пам'ять і не потребував читати, лише для урочистости тримав в руках Євангелію в церкві. Декілька разів його викликали в Г. П. У. на допит і відпускали; в особистій течці значилося: “Дряхлий, слепой старік, тихо помешаний на релігійном дурмане, бальной апасності для Советской Власті не представляет”, на цьому й закінчилося слідство, і о. Сергієві дали спокійно дочекати смерті дома. Перервинці ж з цього ще більше чванились і підносили свій гонор.

... Ми утримуємо церкву, ми одвоювали собі священика і пікому його не дамо, хочте, го ідіть до нас і моїтьсся.

І люди йшли з усіх далеких сторін, вночі при-

носили христити новонароджених, молоде подружжя від ЗАГС-у (Запис Актів Громадського Стану) приходило вінчатися.

Приходили з Грибінківського р-ну, з Ковалівського і навіть з Яблунівського. Минають дні, пливають роки, і насунувся страшний рік 33-й. Чорна, невблагана смерть ходила з голодною косою по під тини, по левадах, полях, лугах, шляхах, по хуторах і селах, заглядала в хату, на ліжко, під лавку, на піч, в повітку, у хлів, де кого зустріла — там і косила.

Та Перервинці рішили і в цьому році, як завжди, данину дати Богові, відсвяткувати Христове Воскресіння — Великдень. Метушились журбою оповиті, міняли у “ТОРГСІНІ” за останні золоті хрестики декілька фунтів борошна, у вузликунесли додому і готували ПАСХУ. Носили на “ТОЛЧОК” придане від матері, килими, скатерки, мережані рушники. Міняли за краєць хліба, за квартиру висівок пшеничних, ховали від голодних діточок, щоб розговорітися на Великдень.

Ще з вечора, як стемніло, навколо церкви за огорожею, збирались люди, з клунками під пахвою. У церкві блимали лампадки, і відправлялась служба. Отець Сергій, старечим голосом, молився, а під стінами у морокові нічному, хрестились люди. Ідуть, пливають, ховаючись по під тинами, у затінку нічному, до церкви на всеношну. Велика церква вже не вмщала всіх прибувчих; побожно голови схиливши, навколінках, від вітвара аж до дзвіниці молився люд. Прошив, благав спасіння, милосердя й прощення. Прости нам, Боже, ті покути, що так їх довго ми несемо. Вже й досвіток, хоч півні й не співали, бо їх давно немає. Виходить священик перед вітвар із хрестом, піднятим у руці. — ХРИСТОС ВОСКРЕС! — велично він вітає, і сльози радости блистять. — ВОІСТИНУ! — йому у відповідь лунає, і люди хрестяться ураз. А на дворі, сумирними рядами, навколо церкви, перед ПАСХАМИ спереду з свічечками восковими, стояли люди.

Вийшла Процесія із церкви з о. Сергієм на чолі й поміж рядами: ХРИСТОС ВОСКРЕС, — щасливо прозвучали. ВОІСТИНУ ВОСКРЕС, — гула громада, і відгукнулося червоним спалахом на сході ранкове небо. Світало. Єдиний, уцілілий дзвін дріжав повітрям із дзвіниці. Бум-м-м..., а люд, з блискучою росою на обличчях вторив, відповідав: ВОІСТИНУ ВОСКРЕС, ВОІСТИНУ ВОСКРЕС, — схиливши голову на груди.

О!... Господи!... Слава Тобі... дочекалися ще й і в цьому році, — шепелявила старенька бабуня до дівчини праворуч. Перед нею лежала, в мисочці, єдина крашанка та шіпочка соли. Розговітися. Більше нічого не мала. Дівчина нахилилася над пайкою чорного хліба і обережно поправляла на землі вишитої рушник.

— ХРИСТОС ВОСКРЕС! — промовила бабуня, ВОІСТИНУ!... — дівчина, і обнялися, цілуються... один з другим, ... хто біля кого, ... і чути гомін навкруги: Прости мені... — Бог простить... Ще раз... — Бог прос... і не доказала. Як грім із чистого неба, як ураган серед пустелі на оазу, так комсомолія зі всіх боків на церкву налетіла. Свистали, кричали, рвали ранок постріли рушничні, мов у вертепі — безбожники шаліли. Кругом ограду оточили з рушницями в руках. Частина ввірвалась в середину й господарували. Бабки, бідненькі, скромні пасочки, кусок хлібини, крашанки в людей із рук повидирали і зносили на купу, а люди в паніші тікали. У чоловіків, що тут стояли, збудилась кров козацька. Ось кремезний чоловік, з довгими чорними усами й кубанкою на голові, вдарив комсомольця по обличчі, той поточився і впав з хлібною в руках, другий комсомолець стрелив, і голова з кубанкою розлетілася, а тулуб з окривавленою шиєю упав на землю, а там отой козак, ще зовсім молодий, люшнею вдарив комсомольця. Счинилась буча, бійка й стрілянина, всі бігали й кричали. Враз над головами протяла небо кулеметна чер-

га. Стріляло НКВД приїхавши на авті. Ті, що вискочили за огорожу, — розбіглися, решта були зачинені в ограді, на воротах стояло авто з кулеметом. Комсомольці закінчували зносити харчі. Серед площі лежав скривавлений о. Сергій, намагався встати й не міг. Ризи його блищали у Великодньому досвітку, криваво-золотими плямами. Кропильницею й хрестом бавились комсомольці. Сонце вискочило на обрію й закрилось хмарами сумними. Десь з румовища крикнула сова. До брами притягнули трьох забитих козаків, а вісімнадцять ранених стояло. Міліція й комсомольці вигонили людей за огорожу під охорону НКВД. Отця Сергія підняли, зірвали з нього ризи і в підрясникові долучили до гурту людей.

— Шагом марш! — пролунала команда, і тихо, мовчазно, зіщипивши зуби, 82 в супроводі міліції та НКВД посунули до міста арештовані. Сіра маса людей, без скарги, без лементу з закам'янілими обличчями, поміж лісами, нетрями і пустирями, рухались на цівніч. Там їх смереки провозжали, зелені віти протягнувши аж на дорогу, а ліс задумливо у слід шумів верхів'ям, сумом оповитий.

Комсомольці продовжували свій бенкет. Ломали іконостас, рвали ризи, тріщали рами, шкло і образи під ногами, коругвами сміття на черевиках витирали, Чайну на цопільничку для комсомолу відклали, а чашечку Роман (секр. комсом.) взяв на самогонку. Десь взялась і бензина, усі книжки, хрести, ікони, ризи та стихарі облили й запалили. Навкруги багаття танці розпочали, мов дикуни й співали:

Далой, далой монахов,
Рабінов, попов,

Да здраствует камуна
І юний комсомол.

А церква журно хилитала хрестами, банями в блакитний висоті і відвернулась від долини, від диких виродків землі. Навкруги в пом'ятій траві, білили свічки, та, мов зорі в небі, розтопані крашанки.

КОЛИ БУДЕ УКРАЇНА?

Вечірнє весняне сонце бризкало косими пасмами золотого проміння по теплих шибках нагрітих вікон м'якого вагона швидкого потяга. Потяг летів в далечінь, рвав перед собою простір і губив позаду малі станції та зупинки і лише подеколи тихо гальмував і на хвилю зупинявся. Так само непомітно рушав, летів далі, відраховуючи по дорозі телеграфні стовпи. У вагонах спокійно й затишно, випадковий стукіт, чи звук, губився в складках м'якої плюшевої меблі, маркизетових фіранках на вікнах та пухких вовняних доріжках на долівці. Здавалось, ніби для Німеччини війни й не було.

Ми сиділи в купе лише вдвох, і мій приятель інж. М., якого я випадково зустрів у Мюнхені, а тепер їхав зо мною, оповідав мені свої враження від подорожі по Наддніпрянщині. Я його уважно слухав, не тому, що, може, я не знаю Наддніпрянщини, — ні, я сам з тих сторін, — мені цікаво було знати, в якому світлі бачить нас галицька інтелігенція після більшовицького чаду, що отруював східню Україну більше двадцяти років. Інж. М. оповідав: Ми орієнтувалися на Захід, ми вірили, що СРСР упаде перед німецькою інвазією щонайдовше за рік, і хоч ми й знали політику Гітлера до Сходу і зокрема до України, яку він недвозначно накреслив у своїй книзі "МАЙН КАМПФ", яку й виконував з жорстокою послідовністю руками райхскомісара ката Коха, але ми всежтаки думали, що своєю співучастю нам удасться де-що вирвати для України і полегшити тяжке станови-

ще українського народу під німецьким чоботом. Я зголосився, як інженер, на працю в цукровій промисловості. Нова німецька уніформа, що полегшувала подорож, легітимація в течці, авто для пересувань і — я спішу до серця України, до Києва. Моя юнацька, давно плекана мрія побачити цю квітучу східню Україну з її широкими степами-ланами, з її великими селами, садками, левадами, яку я знав лише з літературних творів, тепер здійсниться. Зруйнований Хрещатик, вулиці ще завалені камінням, околиця подовбана від бомб, нагадує про недавні бомбардування. Ось Воздвиженська горка, а на верху з високо піднятим хрестом в руці монумент основоположника українського християнства св. Володимира, його обличчя звернене на Дніпро, куди він скинув поганського ідола Перуна, зліва простелився понад Дніпром старий Поділ, перший постій найстарішої торгівлі між Україною і всією Європою. А там далі, над срібними тихими Дніпровими водами, повис довгий залізний міст, мов вінком оперезав сивого Дідуня. Я довго стояв на Володимирівській гірці й любувався чудовим краєвидом Дніпра з його широкими пологими берегами, жовтими цятками - пляжами, і в далекій далині аж до обрїя, розкинутими зеленими ланами. Я думав про Україну, про її тяжке минуле та невідоме майбутнє, про збільшовичені душі її українського населення. Я думав про цвіт нашої нації, про наше золоте, духово покалічене, молоде покоління, що росло й виховувалось в епоху російсько - шовіністичної більшовицької диктатури, пройняте більшовицькою отрутою, з відмерлими почуттями до змагань за волю Рідної України, думав, що вона, ця молодь, свій патріотичний запал, ошукана облудними гаслами, оддає за СРСР і думає, що це її батьківщина, а бандит Сталін її батько, і мене огортав подвійний сум.

Гуркіт літаків над головою вивів мене з задуми, я пішов до авта і вирішив поїхати побачити ближче

українське село, зустрітися з селянами, виявити, наскільки та молодь утрачена для України. Мені пригадалось з літератури, що тут десь біля Києва є старовинне історичне село Межигір'я, уславлене своєю керамікою. Півгодинна їзда через села, — пригадую, здається, Валки, Петрівці, на північ від Києва, і трошки ліворуч, переді мною розкинулось Межигір'я. Ми моволі виринули в пам'яті слова поета, здається Грінченка:

Убогії ниви, убогії села
Убогий обшарпаний люд,
Смутні картини, смутні невеселі,
А інших не знайдеш ти тут.

Хати обдерті, острішки обсипані, старенькі, на вулицях пуста, де-не-де хтось з'явиться в старенькому лахмітті й негайно ховається, побачивши мене, в уніформі, на авті. Зупинився перед Сільрадою, на зустріч вийшов, кульгаючи, з ковінькою, старий дідок, зняв шапку, низько вклонився і вколос мене непривітним поглядом з-під насуплених острішкуватих брів. Я привітався українською мовою і зауважив, що дідок розгубився, чемно відповів, але дивився з недовір'ям. Я запитав, хто староста села, він подумав, кашлянув і сказав:

— Старостою тепер я, бо ніхто інший не захотів взяти цієї невдячної служби.

— А чого невдячної? — поцікавився я.

— А того, що і ви, мабуть, приїхали по людей в Німеччину, і як же я вам їх назбираю?

Я поспішив його запевнити, що приїхав по іншій справі і попросив дозволу зайти в сільраду.

— О, дуже прошу, — відповів дідусь, — заходьте, тепер же воно все ваше.

Мені стало соромно перед цим чоловіком, а разом з тим майнула підтверджуюча думка, так і є, не лише молодь, а й старше покоління збільшовичене, мов, "тепер же воно все ваше".

Сільрада — простора хата, два столи, по під стінами довгі ослони, декілька стільців, в кутку шафа для паперів, тепер порожня, — видно, все спалено, — стіни рябують білими чотирокутниками, де ще недавно висіли портрети, напевно Сталіна, політбюра, та оголошення, — тепер на стінах залишилися лише цвяшки. Я сказав, що буду ночувати і попросив відвести мені квартиру. Староста гукнув і з'явився хлопча, посильний.

— Заведи цього пана на квартиру, — а потім звернувся до мене: — Ми маємо постійно вільне мешкання, бо, як і перше, так і тепер все хтось приїздить контролювати, і заночовує.

— Пане Староста, чи не показали б ви мені майстерні, де у вас виробляють глиняний посуд? — запитав я.

Староста здивовано подивився на мене і відповів:

— Майстерні у нас немає, натомість є колгоспна шопа, де виробляли та випалювали колись горшки, а зараз там нічого немає.

— То покажіть мені, будь ласка, майстра, що цією справою керував.

Староста звелів хлопцеві показати мені дорогу до С. Ми ішли вулицею, і я намагався нав'язати розмову з хлопцем, але він нерado відповідав на мої питання і поглядав на мене, немов вовчєня. Ми повернули в подвір'я колись гарної великої садиби, нам на зустріч знов таки вийшов старенький дідусь. Я привітався й дідусь відповів:

— Дай Боже, здоров'я!

В коротких словах я пояснив дідусеві, хто я такий і чого я хочу. Дідусь зміряв мене своїм поглядом, щось муркнув і запросив до хати. Тепер я переконався, що моя уніформа приносить мені злу послугу, всі до мене ставляться недовірливо. Гарна, чепурна в середині, з білими стінами, прибраними вишитими рушниками, велика хата. В переднім кутку висіла ікона Св. Миколая, я не посмів запитати, чи висіла вона й

при більшовиках, але склала на мене враження про побожність господаря, що всеж таки він її зберіг. В кутку зліва стояло просторе дерев'яне ліжко, застелене хоч і старим, але чистим рядном; далі примостилися піч з великим комином, оздобленим гарними різнокольоровими орнаментами, кругом попід стелею на стінах прикріплені миснички з розставленими на них, надзвичайно гарно оздобленими, гладущиками, мисками, подумисками, чашками, глечиками, і багато іншої глиняної посуду.

— Оне дивіться, — недбало показав рукою, — колись робили.

— А тепер? — запитався я, — що робили при більшовниках?

— При більшовниках робили ось такі гарні речі, — і показав рукою під припічок, де недбало купчилися горшки, покритки та миски без будь якої оздоби.

— А де ж кераміка, де поступ, де прогрес у вашому мистецтві?

Дідусь махнув рукою й відповів:

— Для “товаришів”, чи то пак при “товаришах”, краса — не буржуазні предрасудки, їм головне, щоб було багато, а до краси “вони” замилування не мають, головне виконати й перевиконати плян; крім того й робітників тепер тих немає, що розуміються на цьому, ті, що були, або на Сибір потрапили, або загинули з голоду, а дехто з уцілілих утік до міста на виробництво.

Я довго милувався посудом на верхніх полицках, і мені шкода стало цього дідуся, що половину життя свого оддав кераміці, а тепер із болем у серці констатує факт занепаду цього такого дорогого для народу мистецтва. Я знову запитав:

— А для власної насолоди ви також нічого не зробили за цей час?

— Не було, пане, матеріялу, всього бракує, — ані олова, ані фарби без наряда з Москви, нічого не мож-

на дістати, мені дуже хотілося зробити, і, мені здається, що я б зробив таку вазу, що й палаци засміялися б, але хочу вмерти в своїй хаті, бо дехто з моїх учнів за таку "сваволю" на Сибір заблуdiv, бачте, і там шкідництво розкопали.

Пізно ввечері, після довгої і накінець щирої розмови я пішов на свою квартиру.

Був лагідний, тихий вечір, у відчинене вікно ледве дихав тепленький літній вітрець, я сидів у темній хаті, обнятий власними думами про долю цієї окраденої й Богом забутої землі, зруйнованої різними наїздниками, змитої кров'ю й потом наших дідів і прадідів, густо устеленої кістками, і що ще й досі не прикоротилася ця неволя, а навпаки, мабуть, ще більша насунулась. От і тепер, розв'язка вузлів світової політики припала на терени цієї многострадалної країни, шматують її на всі боки, і нарід терпить.

Місяць висів високо на шпилі бувшої церкви, а тепер колгоспної комори, — хреста зняли, стирчав костур, мов намагався небо проколоти, — десь тьохкав соловейко, а позатим була чарівна тиша, і світла повно, мов у день. Раптом серед тиші я почув дівочий сміх, неначе сон, я стрепенувся і всім тілом через вікно перехилився, щоб охопити зором всю вулицю, що ген впиралась аж у церкву. За сміхом кашель, голоси, а потім пісня, гучна та голосна, чиста як кришталь, широка, розлогиста як море, на повні груди українська пісня. Я не витерпів і вискочив на подвір'я, став під зеленим пахучим бузиновим кущем і завмер. Серце калатало, і я намагався його вгамувати, щоб не перешкоджало слухати. Коли колись я читав оповідання або бачив на сцені український побут, де змальовувався український тихий місячний вечір на селі, а дівчата співають, то не так хвилювався, бо вважав, що тут є трохи фантазії, — а це ж справді тихий вечір тьохкає соловейко й дівчата співають. Високий підголосник виводить, здається, і кінця немає,

і де того духу стільки набирається. Пісня лунала, летіла по під небесами і, здавалось, справді досягла місяця. Мені здавалось, що найкращий хор заледве міг би конкурувати з цими простими дівчатами. Я слухав і нервово тремтів, а дівчата співали:

Посію я огірочки

Близько над водою,

Сама буду поливати

Дрібною сльозою

дрі-бно-о-о-ю-ю-ю сльо-з-о-о-о-о-ю-ю, —

виводив підголосник з переливами, а увесь гурт підхоплював:

Сама буду поливати

Дрі-і-бно-о-ю-ю сльо-о-о-з-о-ю — тягнув

знову підголосник.

Ростіть, ростіть, огірочки

в чотири листочки,

заспіває одна з дівчат, а потім гурт підхоплює:

Не бачила миленького,

Чотири годочки,

і знову повторюють:

не бачила миленького,

чотири годочки,

і тягне, і тягне й ще тягне без кінця підголосник:

чо-ти-ри-и-и го-до-о-о-чки-и-...

З протилежного кінця вулиці почулося голосне парубоче: у-у-у-ха--а-а!, то ішли до дівчат хлопці. Я стояв зачарований, і місяць зі шпилья над церквою глузував з мене, а хлопці, зближаючись до дівчат, і собі: (один затягає):

Ой чи чула, дівчинонько,

Як я тебе викликав,

так само бадьоро й голосно підхоплюють усі:

Через твоє подвір'ячко,

Сивим конем їхав,

си-и-ви-и-м ко-о-нем ї-ї-ї-ха-в... —

тягнув підголосник.

Дівчата, зачувши хлопців, що уже йдуть, а вони напевно знали, що хлопці на їхній спів прийдуть, ще жвавіше продовжували: вони стояли біля кирниці, їхні білі сорочки вирізблювалися парламутовими цяточками на фоні почорнілої церкви, що в місячному сяйві здавалась чарівною, мов русалки серед озера, співали:

Тільки тоді побачила,
Як череду гнала,

Один із хлопців, що саме тоді проходили біля мене, вигукнув: — Не свою череду, а колгоспну, — і загальний сміх, другий жартома викрикнув: — А-хи-и! чорнява, — інший добавив: сметаною підведена-а-а, і знову сміх та жарти. Парубки підійшли до дівчат, пісня обірвалася, загальний сміх, викрики та жарти, а потім спільна дівчачо-парубоча пісня, тепер уже повна смутку:

Ой зза гори кам'яної
Голуби літають,
Не зазнала розкошоньки,
Вже й літа минають.

Я стояв і думав над сказаними жартома словами: “не свою череду гнала, а колгоспну”, — отже, не дивлячись на те, що ця молодь родилась, росла й виховалась в колгоспній системі, всеж таки вона розуміє, що колгоспне це не своє, що колгосп то — державна панщина, прикрита назвою під громадську власність, і навіть державний акт передачі землі селянам на вічне користування, цього наставлення селян не змінив, — навпаки, цим АКТОМ СССР лишній раз підтвердив, що землю, яка споконвіку належала селянинові, держава від його одібрала. Сотні агітаторів і пропагандистів з більшовицької кузні, тисячі тон книжок, листівок та часописів з-під комуністичного молотка, не змогли отруїти й переіначити дрібно-власницької тенденції селянина. Цими двома словами, парубок оголив усю двадцятилітню більшовицьку машкару і зробив

глибоку аналізу політичної системи більшовизму. "Черета не твоя, а колгоспна". Окутаний своїми думками, я й не счувся, як на сході поволі зникала ніч, хвпались зірки, місяць десь утік, і була прохолода. Я зайшов у хату й просидів до ранку біля відчиненого вікна, — мене брав сумнів, чи справді ця молодь пропадає чи може я помилявся. Рано я вирушив до Києва, але перед тим зайшов до Старости подякувати за квартиру і попросив хлопця - посильного, щоб він мене провів найближчою дорогою подивитися на Дніпро. Ми вирушили стежкою поміж полями пішки, хлопчина йшов поруч і запитав несміло:

— Ви, пане, часом не хапнете мене на роботу до Німеччини?

— Як-то хапнете? — я перепитав.

— А так, тут німці приїдять і всіх, кого зобачуть, хапають в авто і аж в Німеччині дадуть оглянутись.

Тепер я зрозумів, чого села вдень пустою світяться. Я почав поясняти хлопцеві, що я не німець, а такий же українець, як і він, і що я приїхав сюди, як інженер працювати, а разом де в чому й допомогти нашим людям. Я довго й цьому одинадцятирічному хлопцеві поясняв, як і тому лідусеві, хто я такий, і чого я тут, щоб цим привернути до себе довір'я. На обрію, як з-під землі виринула ріка, широка, могутня, а разом і з тим тиха, як травнева ніч. Ми наближалися до Дніпра, а хлопець нахиливши додолу голову, тихо промовив до мене.

— Так, пане, я бачу, що ви багато знаєте, але скажіть мені, то була Україна російська, тепер Україна німецька, а коли ж буде наша Україна?

Я так здивувався, що аж зупинився, і не знав, що відповісти. Після того, може, занадто чванливого оповідання про себе, що я інженер та ще й свідомий українець, мені тяжко було щось відповісти цьому юнакові. На мене дивилася дара блакитних довірливих очей. Я погладив розпирхане вітром волосся на

голови хлопчика і сказав:

— Коли усі будуть думати так, як ти, то наша Україна буде дуже скоро.

Ця незабутня зустріч з населенням Східньої України змінила мій погляд і підсилила віру в те, що Україна не вмерла, не вмере й ніколи не загине, тим більше, що прояви цієї свідомости я спостеріг не серед наукового світу, чи взагалі серед кол української інтелігенції, а серед отого забутого селянства, серед отого забутого селянства, серед тієї, як нам здавалося, збільшовиченої пропашої молоді.

Потяг підійшов до Авсбурга, і п. М. мусів перервати свої цікаві спостереження. Я йшов до табору Сомме-Касерне з радісним хвилюванням, немов би позбувшись якогось тяжкого обвинувачення.

БАБУНЯ

Вітер стоголосо співав за вікном. То він жалібно скиглив, мов скаржився, що немає простору в селі між хатами й хлівами, а то раптом рвучко кидав снігом по замерзлих шибках, немоб би намагаючись прорватись до хати. Часом, здавалося, хата гойдається коліскою, а короткий язик каганця на припічку щоразу намагався простягнутись до верху, щоб домалювати сажею на стелі потвору.

Від кожного подуву вітру Марфуня ще ближче притискала ручками зігнуті коліна до грудей, а голівку на тоненькій шийці витягала наперед аж до самого комина, упираючись лобом об його розмальовані краївки.

Бабуня посунула коцюбою в бік горщик в печі, підворушувала мокру солому. Солома, що в ній було повно снігу, поволі жевріла, то раптом спалахувала червоносиніми пасмами полум'я, освітлюючи зморщене беззубе обличчя бабуні.

— Боже милостивий, Боже милосердний, — промовила бабуня. — Відверни від нас всяке лихо, візьми нас грішних під свою опіку. Пригадалось мені, Марфуню, як твого батька на Сибір забирали. І тоді отака була заметіль, і так завивало в комині. Як сьогодні, пригадую, ніччю прийшли міліціонери, сказали, щоб зараз ішов до сільради. Навіть кожуха не дали взяти, так і пішов бідолаха в свитині, а рано довідались, що його та ще інших трьох господарів повезли в місто. Ходила я шукати з мамою твоєю, та й не знайшли. На Сибір, кажуть, ви-

вели. Завіщо? Так і не сказали. Це вже три роки минуло, ти тоді ще маленькою була.

— Бабуню, — тоненьким голосом запитала дівчина, — а чого це сьогодні приходив виконавець?

— Приходив, дитинко, попередити, щоб знову податок нести, "експортний" тепер. І що ми можемо вже нести, як нічого немає? Коняку ще торік забрали, теля продали на похорон матері твоєї, а корову минулого вівтірка відвела за податок. Ще залишилися кури, але їх не вистачить на новий податок. Одежина яка була, то давно випродали на лікування твоєї матері, царство їй небесне, а ще залишилася було хустка тернова, то й ту продала на облігації, щоб викупити.

Краще б я померла, а мама твоя залишилася. Та не витримала знущань, покійниця, покинула тебе сиріткою, і я мушу тепер жити тільки для тебе.

— Бабуню, а кутя у нас буде завтра?

— Буде, моє серденько, і кутя буде, і узвар, і ще борошна є трішки, то й вареників наваримо. Завтра ж Свят - вечір. Та й похресники може ще не відцуралися "куркульки", то навідаються. Бо ж сільрада так опоганила цим прізвищем "куркулька", що й діти рідні цураються.

"А що ж то за прізвисько таке "куркулька"? — допитувалася зацікавлена дівчина.

Але тупіт ніг у снігах перервав їхню розмову, і в хату ввалилося п'ять чоловік-хлопців, на чолі з головою сільради, запорошені з ніг до голови снігом.

— Добрий вечір, бабо, — привітався голова.

— Дай Боже здоров'я, — відповіла бабуня, загортаючи сиві пасма волосся під очіпок.

— Ну, бабо, ми прийшли вас повідомити, що сьогодні пленум сільради постановив виселити вас з хати за невиконання вами податку.

— Діточки ж ви мої, соколиці, та куди ж я піду звнучкою під таку погоду? О, — почекайте, прошу вас до ранку, а там я перейду до сусіди або до дочки.

— Не можна, бабо, мусимо вас зараз виселити, а хату і хліва мусимо замкнути, так наказує советська власть.

В цей час молоді хлопчачки - комсомолці, соромлячись дивитися в очі бабуні, ховалися один за одного, а задні нишпорили в миснику та під припічком, забираючи яйця, сіль тощо.

Марфуня, що уважно слухала розмову з широко розплющеними очима, раптом схопилася на ноги і з вереском побігла на піч.

— Воля Божа, — промовила бабуня і стала серед хати на коліна перед образом Матері Божої, перехрестилася, забила поклону і промовила молитву: — Пресвятая Богородице, прости мені грішній, урозуми, Милосердна людей православних, не допусти диявола затемнити розум людям твоїм. Амінь.

Перехрестилася, забила три поклони, підвелася й стала одягати стару кожушину.

— Бабуню, рідненька, — плачучи, благала Марфуня, — не йдіть з хати, там холодно, ви ж старенькі, ідіть до мене на піч, тут сховаємось.

— Не сховаємось, серденько, така воля Божа, злізай, та я тебе одягну.

— А де ж ми кутю будемо варити, бабуню? — запитувала Марфуня.

— Не будемо варити, голубонько, нам Бозя готової принесе, — відповіла бабуня тремтячим голосом.

— Давайте скоріш збиратися, — підганяв голова сільради.

Бабуня загорнула дівчинку в рядно, закутала хусткою і стала серед хати, потім обернулася до образів, глянула на Матір Божу, швидко посадила дівчину серед хати, зіп'ялася на лавку і зняла образ Матері Божої, положила на стіл, поцілувала, загорнула в скатертину і передала Марфуні.

— На, дитинко, тримай і проси Матір Божу, щоб простила нам гріхи наші.

— Бабуню, а які ж я гріхи маю перед Бозею, — питала Марфуня, — я ж не знаю про що Її просити?

— Преси Її, дитинко, щоб простила нам, що ми мало молилися.

— Ну, ідїть, ідїть уже, — підганяв голова сїльради, — а то нам пора їти далї, у нас ще багато роботи сьогодні.

Бабуня повернулася і пішла до дверей з внучкою на руках.

— Бабуню, бабуню, — закричада дївчинка, а кищїка сама на печї залишилася, кищїку візьмїм.

— Я ось достану вам, — обїзлався розчулений хлопець, і скоро полїз на піч. Згодом повернувся і подав Марфунї сїреньку кищїку.

У відчиненї дверей вскочив вітер і загасив каганець, посїявши долївку мохнатим снїгом.

Бабуня поволї переступила порїг і вийшла на подвір'я. Вітер на хвилинку вщух, тїльки за хлївом рїдала заметїль, мов би висловлювала сївчуття бабуниної тузі.

— Куди ж ми тепер підемо? — запитала безпорадно бабуня.

— Ходїм до тьотї Юлі, вона ж тут недалечко, — порадила Марфуня.

— Ну ходїмо, бо бїльш немає куди.

Вітер з новою силою рвав поли старої кожушинки, немов би не пускаючи з подвір'я. Ледве перебираючись через завїяну дорогу, бабуня добралася до Юліної хати і постукала у вікно.

Дверї зараз же відчинилися, і на порозї з'явилася дочка Юля, Її чоловік та трое дїточок, що злякано тулилися одне до одного.

— Мамусю рїдненькі, ми все знаємо, ми бачили, як їшли до вас. Вони були і в нас, попередили, щоб вас до хати не прийняти. Вони усїх сусїдів теж попередили. Наказали, що хто прийме в хату, того завтра на Сибїр відправлять.

— Візьміть, мамусю, ось тепленький суп і вареники, я приготувала на вечерю вам, та й ідіть у хлів ночувати.

— Така, видно, воля Божа, — промовила бабуня, — не тужіть, діточки, ми підемо, куди Бог шлях покаже.

Повернулася і пішла, спотикаючись, назад у своє подвір'я. Підійшла до хліва і хотіла відчинити двері, але вони були уже замкнені на великий чужий замок. Посадила дитину під дверима, а сама пішла до соломи. Насмикала оберемок, простелила, перенесла дитину і посідали в затишку. Вітер рвав ще з більшою силою. У вікнах миготіло світло, тіні сновигали по хаті. Нові господарі господарювали. Марфуня, обкутана рядом, заснула і крізь сон щось мимрила. Бабуня обережно вийняла з рук у дитини образ, поставила в снігу перед собою. Так на колінах застав її ранок.

Погода нарешті втихомирилась. Велетенські намети снігу химерної форми довершували будівлі, огорожу та дерева. Навколо вигнанців утворився сніговий вал на зріст чоловіка. Марфунин голос із-за купи снігу відірав бабуню від молитви. Лице в бабуні було спокійне і освітілось радістю.

— Бабуню, де ви, бабуню, а мені ялинка снилася, така гарна, гарна, і дід мороз, і кутя снилася. Ви вже наварили куті, бабуню?

— Наваримо, Марфуню, наваримо, тепер посидь тихенько, я відкидаю сніг від тебе та піду курей погодую, бо ж вони голодні, бідні. І старенька стала відгортати руками сніг навколо дитини.

— А чому ми не йдемо до хати, бабуню? Тут холодно...

— Немає у нас, дитинко, хати, забрали вже все, батька забрали, скотинку, одержу і хату, а тепер хочуть забрати право на життя. Ну, посидь трошки, а я зараз прийду.

Курей бабуня не нагодувала, бо ж вони були за-

мкнені. Тоді вона повернулася до сусіда, але коли входила у ворота, то хлопець, що відкидав сніг, побачивши її, кинув лопату і побіг в хату. Коли бабуня підійшла до дверей, то виявилось, що вони були замкнені. Гірко зробилося бабуні, і старечі очі зацвили слізьми, горло стиснула гірка образа, і бабуня з силою ковтнула слину. Всім своїм єством вона відчула страшну кривду від людей. Все життя вона помагала людям, а особливо бідним. Тисячу найтяжчих робіт вона зробила. Всі ці навколишні хати вона помагала мастити та валькувати. Всіх цих сусідів вона бавила своїми руками. Не одного з них кормила своєю груддю, своїм молоком. Багато з них — її похресники, а сьогодні всі її відіуралися, в хату не пускають. За що? За те, що їй приліпили назву “куркулька”. Ще нижче схилила голову, пішла напівсвідомо, счотикалася і йшла, зустрічі по дорозі люди на її привітання не відповідали, хлопчаки, що її минали, з заду шепотіли: — Це “Костенкова куркулька”.

Підняла голову і побачила, що прийшла до церкви.

Це сам Бог мені показав дорогу, — подумала вона і зайшла в церкву. В церкві було безлюдно, не так, як колись, декілька молодичь, переважно “куркульки”, та старенький піп. Дяка вже давно не було, а піп завдяки своїй старості залишився. Впала на коліна і облилася гарячими слізьми. Палко і довго молилася і знайшла в душі знову спокій, як і рано, після нічної молитви. Схаменулась, що залишила саму дитину, поспішала додому. Ще здалека зачула дитячий плач. Марфуня скаржилась, що холодно, задубілі кулачки стромляла в ротик і гріла своїм духом.

Бабуня сіла біля неї, ростігнула пазуху і вложила дитячі рученята собі коло серця.

Сонце червоним колом впірало за лісом, посилаючи прощальне проміння по верхів'ях засніжених будівель. Мороз скрипів під ногами, нагадуючи добрі ю-

хтові чоботи, вперше одіті. Сутеніло. Хоч був Святий вечір, але колядників не було чути, заборонялось. Бабуня сиділа, обгорнувши дитину кожухом, і оповідала їй казочку про діда мороза, який він буває сердитий і який часом добрий.

На небі прояснилося і замиготіли зірки.

Раптом під сусіднім вікном почулися голоси дитячі, колядували: Ой ви-и-и-дить Бог, ви-и-ди-ить тво-рець, що уве-е-сь ми-и-р по-о-ги-ба-є...

— Бабуню! вже колядують, пустіть і мене колядувати, просилася дівчинка.

— Ти ж, дитино, боса, в чому ж ти підеш? Батькові старі чоботи, що ти ходила на двір, залишилися в хаті.

— Бабуню, а чого вони колядують, що Бог видить, як світ погибає?

— Так, Марфуню, Бог бачить все, і онде, дивись, бачиш на небі оту ясну зірочку, то Бог сповіщає, що син Божий народився, і він спасе увесь нарід.

— А коли ж це буде, бабуню?

— Це буде тоді, як усі люди будуть один одного любити.

— Бабуню, а я всіх люблю, і ви любите, то може і Бозя уже всім добре зробить?

— Так, Марфуню, але є люди, у яких Бог відібрав розум за гріхи, і ті люди не хочуть каятися, тому і кару таку ми терпимо.

Довго ще чути було розмову під соломою двох голосів, одного тоненького, а другого шепелявого старечого.

Згодом бабуня прислухалась до рівного спокійного дитячого сну.

Глибоко задумалася і пригадався їй давній Святий вечір, на столі ялинка, кутя в макітрі, паруючі вареники і тепла, тепла хата. І зробилося бабуні тепло, сіла вона на лежанці, і слухає, як під вікном коляду-

ють діти, а на столі горить ялинка різними свічками, і так їй добре та радісно.

Через тиждень робітники, що прийшли забирати солому "куркульську", знайшли два трупи, що лежали, обнявшись, напів завіяні снігом, і образ Матері Божої, застромлений в снігу, що засяв на сонці, нахилений над ними.

ДІД ВАСИЛЬ

Жнива. Сонце, сміючись з неба, плило над головою, розбризкуючи гаряче проміння по широких ланах золотистої пшениці, по густому темно-зеленому лісі, по вузькій, порохом вкритій дорозі.

Настирливо смалило дідові Василеві червону потилицю, сліпило слізливі, вилинялі очі. Спітніла десятирічна сорочка муляла латками виснажене семидесятирічною працею тіло. Час від часу дід Василь засовував за пазуху шаршаву руку і розтирав намуляну пазухину, широкою, густо всіяну мозолями, долонею.

Втретє дід Василь повертався сьогодні з Райвіконкому до села, підпираючись щіпком, з торбиною за плечима. В торбинці, крім окрайця хліба, лежав пильний пакет. Над цим пакетом і думав зараз дід Василь, нерозуміючи його загадковости. Ранком йому вручив цього пакета голова сільради товариш Краснов і наказав:

— Етот пакет нужно срочно доставить в Райісполком, не позже чем за сорок п'ять мінут.

І дід Василь пішов. Віддаль хоч і не велика, якихсь п'ять клм., але для старечих ніг далеченько.

Стомлено прийшовши до РВК дід Василь передав пакета зустрічному його голові з орденом на грудях. Голова, не розгортаючи пакета, подивився на годинника, повернув пакета і сказав:

— Ти старік опоздал, і поетому должен немедленно возвратітсѧ назад в село.

В селі тов. Краснов знову ж таки відмітив години на пакеті, послав вдруге діда Василя до РВК, і вдруге дід Василь спізнився.

Теж саме і втретє, лише тепер Голова РВК розлютовано тупцював ногами і лаяв московською, безсоромною лайкою діда за повільну ходу.

Спотикаючись, дід Василь поспішав до села, в ряди-годи зупинявся і витирав спітніле чоло широким рукавом, дивився на небо — бездонну блакить, на ліс мовчазно - таємничий, і на поле, що співало-шелестіло запашними стиглими ланами. Дивився на репані босі ноги, на опухлі, мов борозняки, з жовтими закарлюченими ніхтями, пальці. Широко вдихав гаряче повітря, і продовжував іти.

За щоденною працею дома не було часу заглянути в минуле, а сьогодні згадав усю свою життєву дорогу.

Пригадалися йому світлі радісні часи, і тоді старече, зморшене лице діда Василя розпливалось в усмішку, але усмішок було дуже мало. Все ж життя його проходило в тяжкій непосильній праці, під тяжкими ударами недолі.

Одного сина вирядив до Петлюрівської армії і... не повернувся. Другого сина забрало ГПУ на Сибір разом з іншими. Сподівався на допомогу від дітей на старість та не дочекався.

При спогаді за сина завжди тяжко зітхав, хрестився і підводив очі до неба.

Село бриніло тією ніжною мелодією, що так відома селянам в жнива, і що лише вони її розуміють та тішаться нею. Скриплять вози, навантажені вщерть снопами, діти весело верещать, граючись порохом по дорозі. Десь проспівала півень на воротах, б'ючи крилами й радіючи, що застеріг курей від шуліки. Там гавкнув Бровко на розсипаних по вулиці овець, що беканням і меканням творять сільську симфонію. В селі лише діти та старці, все доросле населення в полі.

В цей час на ганку попівського будинка в широкому шкіряному кріслі сидів новопризначений голова сільради тов. Краснов, в оточенні сільського "актива".

Пускаючи кільця запашного диму з "Сальве", він про-
водив інструктаж:

— Необхідимо поступеними налогами обезсилить ку-
лака, і заставить єво работать на пользу большіх іде-
алов Советской власті. Держать под наблюденіем всю
єво деятельность, — продовжував голова. — Нужно
пріменить к нему диктатуру пролетаріяту.

Прибулий дід Василь перервав нараду.

— Ну, что, сдал пакет? — запитав знову голова
Краснов.

— Знову запізнився, товаришу, — відповів дід Ва-
силь, утираючи спітніле обличчя.

— Ти знаєш, кудакая морда, что етот пакет сроч-
ний? — присікався Краснов.

— Та я ж, паночку, просив дозволити коня запря-
ти, свого ж таки, був би давно справився, — відповів
злякано дід Василь.

— Какой я тебе пан! старое стерво, — і з розмаху
вдарив по лиці діда Василя. Дід похитнувся, але, під-
пираючись ціпком, втримався на ногах.

Червона смужечка потекла з носа, і рубінові кра-
пельки пофарбували білі вуса та срібну, до пояса, бо-
роду.

Швидко кліпаючи вилинялими очима, що напов-
нились слізми, дід Василь втягнув носом повітря, каш-
лянув, і... плюнув у саме лице Краснову густо- чер-
воною слиною.

— Тьху на тебе, сатано, чого учепилася? — про-
мовив дід Василь, утираючись рукавом.

Краснов остовпів, набрякле червоне лице зміни-
лось блідим. Такої відповіді він не сподівався. Раб пе-
рестав плазувати і навіть сміливо, піднявши голову,
кинув лицарський виклик. Блискавично вихопив з
кишені револьвера і стрілив дідові в груди. Червона
цяточка розплилась по десячаний сорочці. Дід зой-
кнув, закинув голову, мов благаючи в Бога захисту,
поточився і впав.

За першим пострілом послідував другий... третій... п'ятий... В живіт, в голову, в груди... в лежачого, безборонного на землі.

Спаливши всі набой, осатаніло ткнув ногою розпластане тіло, сховав револьвер і розстібнув в сорочці верхнього гудзика, немов би його що душило.

— Фу... собаке сабачья смерть, — повернувся і пішов в сільраду.

Актив злякано з виряченими очима відступав назад від діда все далі і далі. Косе проміння вечірнього сонця пробивалось крізь густе, зелене листя крисластої яблуні. Ніжно цілувало своїми кінцівками розпластане тіло діда Василя, немов голубило напіввідкриті посинілі вуста й великі благальні помутнілі очі. З лівого боку лоба променілась засохла, порохом запорошена, темно-червона стрічка. В правій, жовтій як віск, руці міцно стиснутий пильний пакет.

Так і не довідався дід Василь, що було пильного в тім пакеті.

Рябий пес обережно підійшов до діда Василя, залишеного й всім світом забутого, понюхав, лизнув темно-червону стрічку на лобі і відійшов.

Потім оглянувся, пильно подивився на діда Василя, сів на задні лапки мордою до стомленого на заході сонця і жалібно завив.

Ю Д А

— Десанти, що їх кидає німецьке командування, намагаються деморалізувати наше запілля, викликати серед населення хаос, замішання, дезорієнтувати наше командування, а також поповнювати диверсійні акти, назагал — створити панічне шумовиння — найнебезпечнішого ворога під час війни. Наші досвідчені військові штаби нашої непереможної червоної армії, — продовжував Жаріков, — заздалегідь підготувались до цього агресивного методу, — розкладу нашого фронту фашистами. Винищувальні загони, зорганізовані з передових робітників та стійких безпартійних більшовиків, відповідно озброєних, під проводом Партії негайно знищують ці десанти і німці терплять тут повне фіяско, — вони прорахувались.

Зінько мимохіть глянув в куток кімнати на рушниці, призначені для винищувального загону, і легенька посмішка лягла на кінчиках уст. Рушниці сумирним рядком стирчали під стіною, немов би гнівались на робітників за відмову записатися до “загону”; лише одну забрав нач. пож охорони тов. Потапов, бувший червоногвардієць.

Жаріков, директор заводу, сидів на ліжку спиною до Зінька, краям кривим садовим ножом свіже з жовто - присмаденою шкірою сало і клав його обережно в беззубий рот. За кожним разом, як він чавкав нижньою щелепою, великий рубець лівої шоки кумедно згинався, то розтягався, немов імітував хробака, що лізе після дощу по дорозі. Це білогвардійська пам'ятка при переході Сиваша. Він скаржився на сало, що тверде як вужівка, нарікав на бойню, що не працює, і що йому довелося перед евакуацією родини на

Урал, смалити порося дома старим методом. Новозбудовану хату у Вільхівці, після від'їзду родини, він зэмкнув і вікна забив дошками, а сам тимчасово перейшов мешкати в одну кімнату конторського будинку.

— Тимчасово... — повторив Жаріков, — бо за місяць наші війська будуть під Берліном, і нам уже не буде загрозувати небезпека бомбардувань...

Зінько сидів боком до директора і дивився через вікно на вулицю, на безжурну дітвору, що бавилася у "війну", на рудого, кудлатого собаку — Бровка, що мирно лежав в холодку сіро-темної трухлявої огорожі. Бровка часто носив боками, виставивши довгого червоного язика, і час від часу рвучко підкидав голову догори і клацав міцними, жовтими зубами, намагаючись знищити напосідливу муху. На порозі протилежного будинку, витягнувшись як вуж, лежав сірий, з чорними пасмами по спині, здоровий кіт, постійний мазунчик дітвори і небезпечний ворог горобців. Він грався на сонці, замруживши хитрі очі і муркотав спокійну монотонну пісню. Його не турбовали вже войовничі, запальні атаки дітей, що відбувались останнім часом на дорозі щоденно. Психоза війни, що зачепила своїм крилом всі прошарки населення, до свідомости кота покищо не дійшла. Зінько дивився на обмурзану, запорошену дітвору, на кудлатого Бровка, на Мазунчика, але думками був далекий від цієї блаженної ідилії. Він перевів погляд праворуч, на захід. Перед ним простелилось в далені широке море жовтозолотистої пшениці. Стиглі випари запашного зерна дурманили голову трактористові, що відробляв, мабуть, останні "трудодні". Телеграфним стовпом, що був прив'язаний ланцюгами навпоперек за трактором, він толочив густу, як лава, дорідну, повноколосу, об'язнілу пшеницю. Трактор часто зупинявся, тракторист злазив з коліски-сидіння і годинами порпався, об'язозяний олією, біля мотора та поглядав на сонце.

— Видно, що і цей “саботує”, — думав Зінько. — Саботує наказ партії та уряду, що з ранку до вечора охриплим голосом передає диктор до населення через гучномовці, виставлені на всіх кутах вулиць:

“Нищити все до тла, щоб нічого не залишилося фашистам, палити скирти з хлібом, толочити, косити дозріле й недозріле збіжжя, евакуювати всю тяглову силу в глиб країни за Дніпро, вивозити машини та інвентар, що не піддається вивозові — нищити, ламати, розбити, облили бензиною, палити, псувати і т. д.”

Пливуть дорогами день і ніч без відпочинку отари овець, табуни корів, череди свиней, гонять колгоспники свою пращу під проводом озброєних комсомольців, реве, метушиться, мукає скотина, скриплять вози наладовані українським добром. На схід... В унісон цьому лементові через вікно доноситься брязкіт заліза, бухкання молотків, — розбивають станки у сусідньому млині.

— Так!... я з вами цілком погоджуюся, — відповів Зінько, повернувши голову до Жарікова. — наша непереможна Червона Армія ні одної п'яді землі нікому не дасть...

Директор швидко кинув острим поглядом на Зінька і навіть перестав жувати сало, але, зустрівшись з спокійним, діловим, поважним, без найменшої тіні сумніву обличчям Зінька, — заспокоївся і продовжував їсти...

Зінько витримав погляд і піймав хижі іскри в очах директора, проте продовжував:

— ...і не допустить сюди німецьких фашистів, і всі ці провокаційні чутки поширюються ворогами народу. Я вважаю, що нищити завчасно майно, машини, харчі і збіжжя це... — помилка — хотів сказати — шкідництво, та похопився, бо ж керує цією роботою партія і є наказ уряду, — ...і ми не можемо допустити такої помилки в відношенні до нашого заводу, — розбити завод завжди встигнемо, а, гляди, нім-

ці не прийдуть — руїників судити будуть....

Такими щоденними аргументами Зінько все відволював справу нищення заводу. Директор Жаріков — напівграмотний Тульський “двадцятип’ятитисячник” відносився до інженера Зінька Васильовича Поліщука завжди довірливо, і його авторитетні аргументи впливали на директора, хоч і розбігалися з засадами партії, але й Жаріков привчився вже себе “страхувати” і не раз уникав партійних прикростей в періоди змін генеральної лінії партії, а тому й тепер в Зінькових аргументах він находив зерно правди і руйнувати завод — отягався.

За період двохрічної їхньої праці на заводі між ними не було жодних непорозумінь, хоч Зінько часто помічав, що директор щось від нього приховує. Аж коли директор евакуював свою родину та запропонував Зінькові місце в своєму авті, щоб родини їхні їхали разом, то Зінько не мав жодного бажання евакуюватися, тим більш розлучатися з дружиною. Лікарська довідка про вагітність дружини, що ходить на дев’ятому місяці, врятувала ситуацію. Зінько сказав:

— Німці так скоро не прийдуть, а за цей час розв’яжеться “цікаве” питання, і він тоді виїде утрьох...

І на цьому директор погодився.

Зінько продовжував дивитися через вікно на зелені каштани, що похилими гіллями з білими, стрімкими, як свічки, свіжими, запашними китицями, заглядали несміло в кімнату. Широкий розгонистий луг, устелений м’ягесенькою, як пушок, шовково-зеленою травичкою, тут і там обквічаною конюшиною, кульбабою, батіжками та буркуном, котився до крутого берега і падав в спокійний, тихий, лагідний та тепленький Тікич. За річкою... ген далі... по тому боці у долині, виднілися хатки, хліви і стайні, розкидані серед садків, це — “Ворошілова Колгосп”, а за колгоспом, скільки оком глянеш, лани... лани... й лани.

А там, і ще он... далі... в куточку, зліва на обр'ю, на тлі небесної блакиті, вирізбився зелений клаптик, тоненька смужка, — дубовий ліс. І знову погляд спочиває на тих ланах, ширококрилих, завжди в цей час залюднених женцями, косарями, в'язільницями і мерехтливими снопами, а тепер безлюдними, такими спокійними і таємничими в сонячних маревах, і настороженими в неозорій блакиті. Аж раптом... Зінько напружив зір... і вп'явся в далечінь...

Мов слід води... серед пшеничного розгону в далині, зза лісової смужки на обр'ю, аж там, де небо з полем цілувалось, з'явилася якась мара... за мить, іще одна ковзнула, а он за нею третя... п'ята... всі рядком, — немов парада на майдані... і захололи.

Зінько аж скочив, прилип до шибки і прокричав, не то зі страху, не то із радості тривожної — дивної...

— Товаришу Жаріков! Десант німецький! Танки...

Директор скочив, як на огні, зблід, лице затрусилось, а сало прикипіло на зубах. Поквапливо підбіг до підвіконня, шклянними, каламутними очима глянув у вікно і сполоханим тремтливим голосом спитав:

— Де десант?

Мов рибалки біля річки, з вудками спереду, — стояли танки, наїживши гармати.

— Пропав!... — вирвалось з грудей, — це не десант, а справжній фронт, я мушу тікати... — І якоюсь непевною, дитячою ходою із жалюгідним виразом обличчя підійшов до дверей.

Зінько обережно, тихенько, мов скрадаючись, ішов ззаду і промовив:

— Андрій Андрійович! Я також тікаю з вами! — Хоч в душі Зінько не мав жодного бажання й наміру тікати. Навпаки! Надмірна радість розривала груди, і він ледве стримував себе, щоб не виявити свого піднесення вголос та приховати ці солодкі почування у виразові обличчя. Йому хотілося скакати на одній но-

зі, як дитина, кричати, свистати, крутитись в дикунському танці, бо, нарешті, прийшов отой давно очікуваний струс, який поламає усі основи більшовицького рабства. Ланцюги тріщать, і кат переполоханим зайцем тікає за Урал.

Безодня поневірянь залишилася позаду, і спогади про неї вже стираються солодкими сподіваннями майбутнього... кращого... Але... в Жарікова в кишені наган. Із розпачу, він може "кокнути" й піти... І вже навіть Зінько був певен, що так буде. Ось Жаріков раптом зупинився, повернув до Зінька голову, якимось дивно й пильно подивився в вічі і, навіть ледь усміхнувшись, промовив:

— Тобі, Зінько Васильович... — у Зінька в грудях йойкнуло, чого це він до мене на ти... — немає чого тікати, ти розкулачений, був репресований, з Петлюрівським душком, тобі німці нічого не зроблять, а мене заб'ють, — і швидко вийшов, навіть не попрощався.

Зінько стояв, мов блискавкою паралізований. Так він усе знав? Чого ж він мене тепер не забив або раніш не вигнав з заводу? Ще й "броню" вистарався, як потрібному для заводу фахівцеві, і тому не забрали до війська. Дивні речі! Він повернувся знову до вікна і спостерігав, що ж буде далі?

Далеко на дорозі з'явилася малесенька чорна крапочка, та крапочка наближалася, швидко зростала, побільшувалася і окреслювалася в контури людини на мотоциклі. З шаленою швидкістю цей чоловік наближався до міста, тримаючи автомата на кермі мотоцикла.

— Бах!... прорвало тищу над будинками і враз... розбіглись діти по домівках, Бровко скочив десь під пліт, кіт-Мазунчик вмить зібрався і насторожив вуса, а горобі, що ще недавно так жваво небеталі-ввіркотали перед дощем, тепер пурхнули всі разом, і рядом полетіли в безвість. Війна... На дорозі, позаду

мотоцикліста розірвався сірий клубочок, і відгукнулося повторне, — бах!...

— Не відлив... — гірко в голос промовив Зінько, і хвиля сорому залила обличчя за своїх земляків, за вояків-братів, за їхню військову бездарність. Йому нестерпно хотілося взяти рушницю, і саме тепер, в цю хвилю стрілити в цього нахабного мотоцикліста, хай би гад знав, що і ми вміємо стріляти, хай би був обережний, а не їхав, як на пікнік. Щось дивне діялось з Зіньком. То він усім своїм еством тішився німецькому приходові, — то враз щось зачепило його гонор, ніби стоптано його козацьку честь, обпльовано його товаришів, що тепер у війську... Він радий німцям, але того нахабу слід було б застрелити.

Мотоцикліст, не міняючи темпа, підлетів до міста. Безладно, як дощ по шибках, заторохкотіли кулеметні й гарматні постріли, але мотоцикліст летів із тією ж швидкістю, проїхав вулицею до містка. Тут було тихо. Він зупинився і повернув назад другою вулицею, і за хвилю вискочив знову за містом на полі.

Зінько нервувався і трохи не плакав, спазма душила горло, і він до крові кусав губи. Нездари, мазила, квачі... О!... молодець! — вирвалось у Зінька. Мотоцикліст, мов в цирку клоун, перекинувся через голову і простягся на дорозі.

— Попав! Таки попав! — тішився Зінько, і очі його засвітилися гарячим полиском.

Один танк заворушився і посунувся на дорогу.

— Бах!... — рознеслося, — біля танка і під колесами сірецький клубочок диму... Пах...

Цівка гармати на танку поворушилась і завмерла, хвилька, а потім червоний язичок біля цівки, окутаний сивеньким димом лизнув повітря і... Бах... Бух... відгукнулось тут десь близько.

Один за одним вирушали танки і наближалися до міста. Ні гарматних ні рушничних пострілів більше не було чути. Війна скінчилася. Як просто і чудно. По

дорозі за першими танками показалися нові... іще... іще... і так до вечора, і всю ніч було чути брязкіт танкових гусениць та гудіння літаків над головою. Зінько поспішав додому.

Сіни відчинені, в коридорі нікого, в кухні пуста, — тільки сірі тіні снувались по кутках від постійно затемнених вікон. Побачить літак вночі світло і бомбу всадить, — таке застереження було, крім кари за непослух. Вийшов у садок і вгледів у бомбосховищі декілька рук, що таємниче щось йому вимахували. Підійшов і побачив, що всі сусіди зібралися в одну яму, — не так страшно бомб у гурті.

— Чого ви тут поховалися? — весело запитав.

— Чшш! тихо, тікай швидше сюди, — шепотіла дружина, там німці наступають, а ти десь ходиш!

— Вилазьте!... реготався Зінько, німців повне місто, і війна вже скінчилася.

— Невже? — разом крикнуло кілька голосів, — ти не шуткуєш?

— Вилазьте, вилазьте, поховалися, як кроти. Ви думаєте, що це сховище, справді, може захистити від бомби? Нічого воно не pomoже, а більшовиків справді в місті вже немає.

Всі з піднесеним настроєм поспішили до себе додому.

В хаті Зінько негайно принявся за працю.

— Олено, розпали піч! — сказав Зінько, ховаючи посмішку і підійшов до книжкової шафи.

— Обід готовий давно, прошу до столу, — відповіла дружина.

— Обідати будемо пізніше, після дезинфекції, — відповів Зінько і кинув до кухні через поріг у відчинені двері шеститомник творів Леніна в гарних червоних палітурках. Цей "товар" був у хаті на показ і кидався у вічі гостеві з верхньої полицки книжкової шафи в першу чергу, немов попереджуючи: господар цього мешкання людина надійна, перевірена, і сумлін-

ня його надхнене вмерти за діло Леніна, життя своє покласти на вівтар комунізму.

За творами Леніна полетів у кухню на долівку "Капітал" К. Маркса, далі розпласталась підстреленим птахом Історія ВКП(б), Азбука Комунізму, Історическій Матеріалізм, Конституція СССР, і т. д., і т. п. Купа паперу росла все вища й більша. Вся номенклатура російсько - імперіялістичної забріханости під плащиком галасливого більшовицького соціалізму, бездиханно лежала на долівці і очікувала останнього ви року дружини.

Олена ввійшла знадвору і з несподіванки оторопіла.

— Що ти робиш? — скрикнула, хоч добре бачила наслідки ревізії.

— Чистку партії започатковую, за цим разом, думаю, вичистити не лише Троцького, Зінов'єва, Бухаріна, Каменєва, Затонського... а разом все Політбюро з Сталіном на чолі... — і шпурнув портрет Сталіна, обірвавши його з червоної рами, жужмом в куток.

На книжковій полиці сиротливо залишився самітній Кобзар, та внизу деяка технічна література.

— Кидай у піч і пали до щенту цей мотлох, що заважав нам не тільки в книжковій шафі, в кімнаті, а і в повсякденному житті, душив нас духово, морально, психічно і фізично, безапеляційно нищив з присушою йому азійською жорстокістю.

— Пали і попіл пусти за вітром, щоб вірус комуністичної зарази розтанув з димом в повітрі і стратив збуджуючі властивості серед українського народу. Для нас російського рабства досить, чи воно під трьохбарвним прапором чи під привабливим червоним...

Олені ці аргументи були зайві. Вона має досить доказів у своєму, хоч і короткому, але тернистому житті. Вистоювання в довгій черзі щоденно за хлібом, криваві гарячі сльози, що не одну добу падали на брук біля тюрми, де треба було теж вистоювати, щоб пе-

редати кусок хліба чоловікові; все життя тривожні, безсонні ночі в очікуванні нового арешту; привид переслідувань, що невідступно марив за плечима дома, на сусідах, на базарі, в гостині, на кожному кроці. В найкращому приятелі ти вбачав шпигуна, зрадника, донощика. За кожним сказаним словом ти передумував, чи не сказав чого зайвого, що можна було б в ньому дошукатися шкідництва. Так все життя, вся молодість промайнула в такому пеклі, що про нього до нестями кричать, пишуть, галасують, як про "рай", — так, це справді рай, але сталінський - диявольський, а людське пекло.

І Олена розгонисто згребла оберемок книжок, кинула з задоволенням в піч і підклала сірника.

Зінько підійшов до шухляди, витягнув течку і почав сортувати документи. Хто знає, з якою міркою підходитимуть німці до советських службовців, — можливо, за більшовицьку будьяку виказку каратимуть, не розбираючись. Та й взагалі, всі ці документи страшили тепер свою вартість.

Червона книжечка — ОСО-АВІАХІМ, — в пічку, синенька — МОПР, — в пічку, чорна — ПРОФСОЮЗ, — в пічку, сіренька "ІТР", — теж туди, по черзі — пожовклий листок у четверо складений, — розгорнув і дбайливо розгладив, війнуло холодом далеких таборів, п'ять років відроблено, скільки знущань і жаху, скільки сліз, крові, мук і поневірян міститься в цьому клаптику паперу, скільки здоров'я витратив він, поки відробив його. Перед очима встали тисячі кубометрів дров, заметілі, морози, сніг і океан вошей. Тріпнув головою, неначе змажуючи якийсь кошмар, і поклав папірець назад до течки. Цей, може, ще пригодиться, — подумав. Другий також, заялозаний — посвідка про звільнення з тюрми — ДОПР-у в 1928 році. І цей поклав назад до течки.

Олена кидала книжки в піч, підпалювала їх соломою, обливала бензиною, але книжки курились, обуг-

лювалися, чорніли і стояли нерухомі. Ці чортові “реліквії” і в огні не хочуть горіти, — скаржилась дружина.

— Тягни їх назад коцюбою, — сказав Зінько, — і почав рубати до колодки сокирою, а клапті потім кидав назад у пічку. Розсипані листки, підхоплені полум'ям, весело палахкотіли і скиглили в комині.

До міста завітав дух 1917-го... Розгорталася експропріяція експропріантів, себто — населення відбирало назад заграбоване у нього Советською Державою...

Тріщали двері в крамницях і люди розносили рештки краму, залишеного магазинами після евакуації, або який ще не встигли розтягнути “господарі”. Нужденне, збідніле, зубожіло голодне, а до того здеморалізоване підсоветською бутністю “не обманеш — не поїдеш” міське населення - пролетаріят, накинулось на крамниці, магазини, фабрики, заводи, склади тощо, і тягнуло додому все, що впало до рук. Ось жінка несе нове оцінковане відро, вщерть заповнене гудзиками. Вистачить на сто років. Там чоловік ніс оберемок посторонків, а через плече було нанизано декілька шлеїв. Зустрічним приятелям він говорив:

— Колгоспам “клямка”, і я починаю стягатися на власну господарку знову.

Найбільша тяга була за сіллю. Як бджоли біля меду, стояли в декілька черг чоловіки, жінки й діти біля Райспоживспілки з мішками. Велика комора, заповнена сіллю, була набита людьми, що колупали руками, шворнями, дрючками забруднену ногами сіль і тягнули додому надмірний вантаж. Хто не мав мішка, скидав сорочку або верхні штани, зав'язував кінці і набирав соли. Відсутність соли в 17 році далась добре взнаки, і тому кожен спішив зробити запас. Тоді, за кіло соли можна було виміняти десять кіло сала.

Зінько з сусіднього пригорбка спостерігав місто. Вулиці комалилися людьми, як німецькими вояками,

так і цивільним населенням. Посеред вулиць стояли німецькі самоходи, танки, авта, мотоциклі. Біля танків вояки мов на курорті, в трусах та майках стриглися, голилися, шуткували з дівчатами та обдаровували шоколадом. Деякі понатягали між автами гамаки й безтурботно гойдалися. Ця самовпевненість, безстрашність німецького вояка разюче впливала на психіку. Тільки п'ять хвилин як взято місто, і — така впевнена безпечність! Від млина довгим ланцюгом розтяглися люди з мішками борошна на плечах. Борошно було позашиване в мішках по 80 кгр., і кожному було шкода надсипати, а тому тягли цілими, навіть старі баби та діти котили мішки, як снігові балабухи зимою. Увечорі по вулицях панувала таємнича настороженість. Німецька військова варта несподівано з'являлася в найменш сподіваному закутку і арештовувала зустрічних. Ходити було заборонено аж до сходу сонця. Були випадки вбивств. При затемнених вікнах Олена готувала вечерю, а Зінько переглядав патефонні пластинки і запитував сам у себе: чи можна користуватися при німецькій окупації, пластинками сов. випуску? Раптом хтось обережно постукав у двері. Тінь занепокоєння лягла на Зіньковому обличчі. Пізній, режимний час, і хто б це міг бути? Олена приклала палець до руст і злякано прошептала:

— Не одчиняй!...

— Хто там? — запитав.

— Свої... відчиніть, дядечку! — почувся благальний і, видно, переляканий голос.

Клямка брязкнула і Зінько відчинив двері. Перед ним на порозі з'явився в уніформі червоноармієць, з ніг до голови мокрий і в болоті. Не переступаючи порога, молодий, високий чоловік лементуючи, промовив:

— Дядечку, прошу вас, дайте будь яку стару одягу переодітися, дітки маленькі дома, я з Христинівки, може, доберуся додому...

— Заходьте в хату, я зараз щось пошукаю, — за-спокоевшись з радістю сказав Зінько і побіг в кімнату по одержу.

— Дякую! Але я побуду в сінях, бо я дуже брудний, — і зачинив за собою двері. В ту ж хвилину Зінько приніс свої старі штани, сорочку та піджак.

— Беріть передягайтеся та заходьте в хату, — промовив і кинув до сіней одержу, а сам перевірів вікна, чи щільно затулені коцами. За пару хвилин до хати зайшов чоловік і своїм одягом викликав щирий сміх у Олени. Штани були закороткі, а рукави по лікті, ко-мір не сходився. Чоловік був більший за Зінька і одержа була мала, але радісна посмішка світилася у нього на обличчі. Він тепер уже не вояк.

— Сідайте, . . . розкажіть, як ви до нас добралися? — запитав Зінько.

— Ми стояли на околиці міста, в обороні. Наша чота складалася виключно з щойно мобілізованих, я сам місяць як із дому. Нам сказали, що тут десь висадився ворожий десант, і хоче слабими силами оволодіти містом. Окрім одної гармати та двох кулеметів, у нас були тільки рушниці, і коли ми побачили 6 танків, командир наш десь утік, а ми не знали, що робити. Наша гармата два рази стрілила і . . . двічі промахнулася, а втретє стріляти не встигла . . . Німецький танк з першого пострілу розбив нашу гармату і знищив усю обслугу.

Цей двобій на нас вплинув як дороговказ . . . Ми без команди, але як один, схопилися і . . . розбіглися хто-куди. Я з товаришем з одного села не розлучалися, кинулись до річки, а потім до містка, намагаючись прорватися до міста, та в цей час на містку вже були танки. Тоді ми скочили під місток у воду між очерет, дочекалися поки стемніє, а тепер під покровом ночі, рачки добралися до вашого садка і сиділи в рові. Тепер я попрошу, дорогий дядечку, може б ви дали щось

передягнутися й моему товаришеві, — він сидить у вашому городі в рові.

Зінько знайшов ще деяку стару одіж, а Олена закернула в часопис хлібину та слоїк повидла. Чоловік подякував і швидко сховався в нічній імлі за порогом.

Голосний стукіт у двері розбудив Зінька, і він навпомацки шукав сірники засвітити світло. Поки одів штани, стукіт повторився, сміливий, настирливий і гучний. Знов якийсь “вояк” з очерету приліз за одягом, — подумав — і відчинив двері. Поріг переступив сміливий німець, навіть не привітавшись, підійшов до буфета.

— Вас волен зі? — запитав Зінько.

— Яйка, масла, — і відчинив буфет, непроханий гість.

Олена, що трусилася з переляку збоку, помагала німакові вибрати з кошика в коробку з-під макаронів всі яйця, загорнула в часопис масло і, влавано посміхаючись, подала німцеві.

— Данкешен! — відповів німак, і так же скоро, як прийшов, зник за дверима.

— О! . . . це вже подібне до бандитів Чингіз-Хана, — промовив Зінько, — я думав, що будівники Європи... Нової Європи, прийшли з європейською джентельменською шляхетністю, а виявляється, що це навалилася груба, хамська орда. Треба бути обережним.

Олена, навпаки, була рада, що все так добре обійшлося, що окошилося лише на яечках та на маслі, а що в кожній родині є злодій, — то це цілком закономірно.

— Вони ж, бідні, життя своє дають за нас! — з піднесенням промовила Олена, — а ми будемо шкодувати шматка масла.

Зінько їй нічого не відповів, бо не хотів псувати рожевих переконань, але до ранку вони вже не спали, а весь час прислухалися, як колись до стуку НКВД, так тепер до нових “визвольників”.

Ранком Зінько пішов у садок довідатись, чи “вояки” сплять чи пішли. Рів був порожній, лише в кутку лежала куна червоноармійських одностроїв.

— Що мені з їм вбранням робити? — промовив сам до себе Зінько. — Адже коли німці знайдуть, то покарають за переховування. Спалити теж шкода, бо й сам латками світиш.

Дістати вбрання при більшовиках було трудно, і люди в латаному ходили навіть у велике свято, чи релігійне, чи революційно - більшовицьке. Цьому ніхто не дивувався. Вбрання було нове, ціле, хіба що трохи в болоті, та коли випрати та офарбувати, то ще можна буде десять років носити. Так Зінько й вирішив, перенесе до хати, Олена попере, а він в казані пофарбує.

Життя в місті котилося своєю дорогою, ковтало події, карбувало навколишні явища і пакувало в скриньку минулого. По тому боці річки, на пологому дворіщі заводу виднілися тисячі полонених червоноармійців. По цей бік загорожі ходили в сталевих шодомах німецькі вояки з автоматами через плече і били дрючками по простягнених через огорожу руках полонених. Населення, що тиждень тому зустрічало “визволителів” з хлібом і сіллю, вітало дзвінким, радісним сміхом, а часом і поцілунками, тепер похмуро, з жалем у серці товщилось біля огорожі, ковтало гірке розчарування, і зі сльозами на очах прохало дозволу передати голодним полоненим шматок хліба. Солодка приязнь раптом почала затемнюватися терпкою ненавистю.

Через тиждень полонені почали вмирати з голоду. Ріденька юшка, що нею харчували раз на день полонених, не могла підтримати виснажений організм, а передачі міського населення не завжди комендатура табору дозволяла передавати. Німецька охорона що день, то більше скаженіла. З полоненими поводитися як з худобою, до крові били по голові палками тих,

що тиснулися за шматком хліба до огорожі, били кованими чобітьми тих, що в безсиллі лежали на землі під огорожею і просували іноді голову на цей бік. Стріляли тих, що в них жадою голоду пересилювала біль від палиці вартового, і вони не відходили від огорожі. На другий день населенню заборонили підходити близько до огорожі. Деяким полоненим щастило ніччю втікти і, переховуючись в людей, вони вже не тікали додому, а рвалися назад до залишеної військової частини, щоб застерегти товаришів від "мріяного" полону, попередити всіх про німецьке знущання по таборах. Люди пошепки між собою говорили:

— Та не ж кати, страшніші за тих, що були! Та з тими хоч порозумітися можна було, а ці тільки б'ють! Як вони, бузувіри, з наших діточок в полоні збиткуються, аж серце кров'ю обливається, як глянеш на те пекло, ще гірше як в... 33 році. Тоді вмирили, то хоч ніхто не бив, а ці ще й дрючком добивають.

Глуха, але грізна ненависть росла в людей проти німців.

Ще пройшов тиждень, і одного похмурого ранку, коли сіре небо сіяло дрібнесеньким, густим дощиком, широка брама заводського подвір'я розчинилася, і полонених, кривими, плутаними рядами-колонами погнали десь на захід, встелюючи дорогу обезсиленими, достріленими трупам.

Люди вийшли з лопатами і загорнули при дорозі безіменних синів.

Всі ці події оповідали Зінькові сусіди, сам же він ще не наважувався піти до міста. Нарешті одного ранку, Зінько не витримав. Чисто поголився, вдягнув краще вбрання, попрощався з дружиною та маленьким синком, захопив в кишеню всі документи, і, вгамувавши назовні нервові напруження, вдаючи спокійного, поволі пішов до міста.

Вулиці запружені військом. На тротуарах вешталось повно безробітних людей. Ніхто нікого не ареш-

товував, за документи ніхто не питався. Аж дивно було Зінькові, і молодеча бадьорість, дитяча цікавість повернулася до його. Місто перелицювалося. Там, де були крамниці, магазини, майстерні, артілі, — тепер світили вибитими вікнами та поломаними дверима сірі, обдерті стіни. Дітлахи бігали безборонно з будинка в будинок і нищпорили в залишеному мотлохові, відбираючи додому те, що на їх думку, ще може пригодитися. Книжки по всіх прилюдних бібліотеках, книгарнях, читальнях, школах і клубах, були розкидані, і дітвора нищпорила між ними, відбираючи ті, що були з малюнками або з гарними палітурками. В шкільній технічній лабораторії приладдя вартістю в декілька тисяч карбованців, в т. числі аналітична вага, мікроскоп, колби, ареометри, барометри, реактиви, хемікати, точне приладдя, все це гамузом німці викинули в яму і присипали сміттям. Студенти довідались і дещо, хоч попсоване, забрали додому. Мапи, атласи, наочне приладдя, моделі тощо, німці спалили. Виходить, що їм непотрібно українських шкіл, а відсиль і інтелігенції. Німці самі допомагають нищити культурне надбання народу, національне мистецтво, духові вартості. Ця підозріла німецька політика насторожила рештки інтелігенції. Такі дії не відповідають паперовим гаслам: ми визволимо вас від більшовицько-азійського рабства і збудуємо Нову Європу!

Несміливо й боязко обходив тепер Зінько це румовище, зроблене не лише військовою неминучістю, але й свідомою німецькою політичною цілеспрямованістю. Таке ж румовище він зауважив у своєму почутті. Російський більшовицький імперіялізм руйнував українську націю одними методами, а німецький, виходить, прийшов донищувати іншими методами... Де ж вихід?... Так з обважнілими думками він ішов вулицею і побачив свого приятеля Петра Івановича. Петро Іванович ще здаля скинув шапку, біг тепер на-

зустріч з широкою посмішкою і на всю вулицю кричав:

— Нарешті виліз із своєї нори, нарешті прийшов узріти сонце золоте, — що він думав під тим “сонцем золотим” так Зінько й не запитався, — він прибіг, широко потиснув правицю, а далі незадовольнившись, обома руками потряс за плечі.

— Ну... що, як? Подобається?... От німці й волю принесли, ми вже й самоуправу скомплектували, нам дозволили поліцію організувати, зброю дають, — захлинаючись, оповідав Петро, — ходім, ходім, я все покажу, я давно збирався до тебе прийти, та все переобтяжений засіданнями. Ми давно вже намітили й для тебе працю, ти ж єдиний інженер у місті, що випадково залишився, і цілком наш, репресований... .

Зінько не поділяв, після всього баченого й чутого, надмірного захоплення свого колеги Петра. Він поволі звільнився з Петрових обіймів, і стомлено, немов би після тяжкої фізичної праці, запитав:

— Яку ж це ти мені працю підготовляєш у “вашій” “самоуправі”? Може виносити книжки без розбору, всі на смітник, і чи справді самоуправа буде управляти сама, без чужого нагляду?...

— Зінько Васильович!... Ну, ти просто неможливий... Ще й глузує, я тобі кажу, що наша справа стоїть на найкращій дорозі, німці дуже інтелігентні люди, і прихильно ставляться до всіх наших пропозицій. Отже, ми рішили розгорнути знову, і то в найкоротшому часі, перемол зерна, випічку хліба й продаж населенню, ти ж розумієш, що робітникам немає що їсти, — ще хто стягнув з млина мішок борошна, то той посміхається, а решта голодує. Керівником цієї галузі можеш бути тільки ти. Ми це обмірковували, і всі прийшли до цього висновку. Ходім до Управи і там все обміркуємо.

— Почекай, Петре, хто ж це обирає або призначає людей на посади? — запитав Зінько.

— Обирає самоуправа, власне ми, бувші репресовані, а затверджує комендатура.

У Зінька, від сумбурних рефлексій сьогоднішнього дня, крутилась голова, і він не міг дібрати, що до чого. З одного боку все нищиться, переслідується, — бо як же можна інакше назвати нищення голодом полонених? — а з другого боку, — німі погоджуються на всі пропозиції...

Зайшли до приміщення “Самоуправи”. В коридорі повно молоді і подекуди старших. Білі стрічки на рукаві з припечатаною чорною свастикою на зовні, свідчили, що це не пересічні люди, а... поліція. Українська Поліція, — розтягуючи кожне слово, повторив Петро Васильович. Хлопці прибирали по своїй вподобі, звалені на долівку в кутку, рушніці. Це ті, що їх позбирано по городах та левадах.

Протиснувшись між людьми, Петро відчинив до кімнати двері і пропустив перед себе Зінька. Серед кімнати великий, дубовий стіл, навколо біля десятка стільців, та в кутку шафа. В кімнаті дим “коромислом”, це свідчило, що тут відбуваються постійні засідання, з перевагою курців. Зараз за столом сидів високий, худий як “жердка”, (так висловлювались про нього жінки біля Самоуправи) літній чоловік. Він щось пояснював молодому чоловікові, що сидів біля його. Петро, не питаючись, по дружньому, сміливо підійшов, перебив їхню розмову і відрекомендував:

— Зінько Васильович, інженер Поліщук, той, що ми про його балакали.

Голова Управи (не був він) п. Ф., ввічливо підвівшись, подав руку Зінькові і сказав:

— Дуже приємно мені вас бачити, прошу, сідайте, а з вами я закінчу розмову потім, — перепросив він посереднього бесідника, і той, попрощавшись, виїшов.

— Пане інж. Поліщук, справа нагальна і не терпить відволікання, отже, я хочу вам змісця запропонувати

перейняти одну надзвичайно важливу ділянку праці. Треба налагодити в місті перемелювання зерна та випікання хліба. Думаю, що ви не відмовитесь від цієї праці, правда? ... — і не чекаючи відповіді, продовжував:

— Ходім зараз до Комендатури, я Вас познайомлю, і отримаєте там повноважність. Про вас комендант уже знає, я з ним уже говорив.

Зінько вислухав уважно Голову, і опанувавши собою, відповів:

— Справа поважна, а тому дозвольте мені з відповіддю затриматись до завтра, я хочу порадитись з дружиною та з товаришами - колегами.

— Шкода часу, п. інженере, люди голодні, і кожен день болюче відбивається на населенні. Люди, що втратили прихід німців з квітами, тепер нарікають, і росте незадоволення.

— Це зрозуміло, пане Голово, але і я хочу роздивитись та порадитись, бо може я не дам ради з цим, для мене новим завданням, а тоді під суд? — ні, ю завтра. — подав руку і вийшов.

Напроти самоуправи, біля великого будинка, бувшого ресторана, стояв гурт жидів, і щось притишено обмірковували. В кожного з них на грудях майоріла жовта полотняна відзнака з чорним національно - жидівським шестикутником.

— Що то за відзнаки? — запитав Зінько в Петра, побачивши вперше ці значки.

— Німці видали наказ всім євреям начепити такі значки, вони мають також свою Єврейську Самоуправу, на яку накладають німці багато різних завдань. Меблі, посуд для німців, Управа збирає серед єврейського населення за допомогою своєї поліції.

— Так вони також мають поліцію? — здивовано запитав Зінько.

— Мають таку ж поліцію, як і українці, лише без зброї і з іншими завданнями. Начальником їхньої по-

дівчії призначено, може пам'ятаєш того кривов'язого музиканта Лазарика, його євреї бояться гірше божевільного німця. Він їх дупить, як скотину, а німці з нього тішаться й частують його цигарками. Учора він забив Мойсея Аврумовича. Запропонував йому здати срібний столовий сервіс на дванадцять осіб, для німецької їдальні, ну, а той, як у них звичайно ведеться, відмовився і сказав, що немає. Тоді Лазарик як визвірився на його, як закричить, затупотить ногами, і каже: Ти мені, стара свиня, не бреш, бо я краще знаю, що ти маєш. Як ти справляв іменини минулого року своїй дочці, то я бачив на столі, я ж тоді грав у тебе. Ну після того, Лазарик відсунув стіл, підняв серед кімнати з долівки килим, і хотів виийняти з підлоги непомітну дощинку. Мойсей Аврумович, як побачив, що його таємничу схованку знають, зблід, а потім, як скажена собака, кинувся на Лазарика, а Лазарик завжди ходив з таким коротким, залізним шворнем, зкіння загостреним, він ним ломав замки або двері, хто не хотів відчиняти, отже, недовго думаючи, він ударив його тим шворнем, а той і не пікнув — убив. Потім виийняв з долівки дощинку, а там виявилась яма, — повно срібла та інших цінностей. Все те він заніс німцям. Тепер всі євреї його бояться гірше смерті...

— Знаєш, Петрусю, я слухаю тебе, і сум мене огортає, я тобі щиро скажу, — і навіть оглянувся, чи ніхто не підслухає. — Сьогодні німці б'ють євреїв та полонених, а завтра можуть бити нас...

— Що ти?! Зінько Васильович!... — аж зупинився Петро, — не не може бути! Вони скрізь реклямують, що прийшли допомогти нам...

— Допомогти бити самих себе? Це вірно... Ти бачив, як б'ють євреїв і як б'ють наших полонених, і не ж ще тільки квіточки - пелюстки, а ягідки потім...

— Ні, я думаю, що це фронтова смуга, і тому таке беззаконня, а прийде тверда цивільна влада, то буде порядок.

— Твоїми устами медок попивати, Петрусю, почекаємо — побачимо...

Вони непомітно порівнялися з тереном заводу, і Зінько запропонував:

— Петре Васильовичу, давай заїдемо на завод, побачимо що тут діється.

В розчинену навстіж браму, з заводського подвір'я, війнуло тепер пустою. Тут і там валялися розкидані цвяхи, рури, трубки, слюсарський та ковальський струмент. Все це полонені викинули, як зайве, з приміщень, улаштовуючи своє кубло наніч під час дощу. З магазину, що містився на третьому поверсі заводу, через вікна, викинено на беріг річки декілька тон вино-камінної та цитринової кислоти, туди ж висипано з мішків запашний та гіркий перець, цинамон, гвоздики, лаврове листя і т. п. Все це змішано венігретом з домішкою піску та землі. Мільйони цінності валялися на смітнику на радість курам.

— Ах! І що вони зробили?! Та я ж уболівав колись за грамом розсипаного перцю, а тут вагонами вивернено, — скрикнув Зінько.

— Не бери цього так близько до серця, Зінько Васильович, людське життя дорожче, тут було полонених, як оселедців, і вони не мали де сховатися.

— Це правда, та непотрібно було викидати в річку і висипати з мішків...

— Одежі та постелі у полонених не було, тому змушені були висипати, а, крім того, безсилі, голодні люди не могли зносити з третього поверху вагони вантажу, через вікно викинути легше. Вони ж не винні, що вікна виходять до річки.

— Гогоджуюсь, Петрусю, погоджуюсь, та все ж шкода людської, нашої праці.

Все побачене остаточно переконало Зінька, що треба прийняти запропоновану працю та зберегти рештки по заводах громадського добра, упорядкувати виробництва, запобігти розкраданню та нерівню май-

на, струменту, машин. Треба налагодити постачання населення хлібом. Він попрощався з Петром і рішучою ходою пішов додому.

Дома, нетерплячий, зацікавленій дружині Зінько розповів коротко про все, що він бачив, і Олена з тривогою вислухавши, сказала:

— Дорогий Зіно! Я тебе прошу і благаю, сиди дома й не лізь у це болото, бо воно затопить тебе, хай роблять там, що хочуть, а ти відпочинь, бо тепер військовий час, і будь яка невдача — все впаде на тебе.

Зінько й сам знає, що теперішній час повний несподіванок, але стояти осторонь в такий відповідальний час, було б злочином, і він покищо нічого не відповів...

Золоті пасма ранкового сонця ледь пробивалися через щілини затемнених вікон і мрійливими зайчиками майоріли по стіні, спускаючись на долівку.

Зінько прюкинувся, похачцем одягнувся і вибіг умиватися на кухню. Тут дуже давно Олена готувала сніданок. За вікном почулися кроки, і Зінько побачив чоловіка, що прямував до хати. Десь, колись він його бачив, але пригадати не міг. Чоловік був змучений та зарослий. Через плече теліпалася торба. Рипнули хатні двері, і чоловік, посміхаючись, привітався. Олена кинулась на зустріч і захоплено, весело закричала:

— Федот! Федя! де це ти тут вродився? А брудний який!... заялозяний!... Скидай одержу та умивайся... — разом говорила Олена до свого брата, якого не бачила декілька років, і помагала йому роздягнутися. Аж тепер упізнав у цьому чоловікові Зінько давно вже небаченого жінчиного брата, завжди з приємною посмішкою та жіночими рожевими вустами. От і зараз, змучений, зарослий, змарнілий, але з дитячим полиском очей і довірливою посмішкою.

— Гонимо свиней назад додому, і думаю, тут десь сестричка живе... ну, і думаю — треба забігти, одвідати... — оповідав по простому, по сільському,

без обиняків та задньої думки, Федот. — Ночували, тут недалеко, на полі, біля річки. П'ять тижнів як з дому. Тиждень стояли табором з свиньми біля переправи у Черкасах. Туди зі всіх кінців позгонили силу-силенну різної худоби: корови, вівці, свині, воли і навіть кози. Все це добро перепроводжували через Дніпро на той бік лише одним містком. Німецькі літаки бомбили і утруднювали й так повільну переправу. Зголодніла худоба медлилася, ревла... Скупчилося тисячі голів скотини. Навколишні поля перетворилися в пустелю, все випасли, витовкли. Голодна худоба об'їла не тільки листя, а й кору на дереві, напувати не було де, і сморід від стерв'ятини отруїв повітря околиці на яких десять кілометрів. Ніхто падалі не закопував. Сонцеспека гула роями великих, зелених мух, аж гидко... Крім того цілі валки втікачів і собі перлися швидше на місток возами та автами. Та ще тікали не колгоспники якісь там, а самі "тузи", переважно євреї, директори банків, заводів та інші... Ми з своїми свиньми чекали, чекали... на чергу, та й не дочекалися.

І Федот весело посміхнувся.

— Власне кажучи, ми не дуже й пхалися до переправи, тільки вдавали, що пхаємося, та голосно репетували, а, на справді, кожен рвався назад. Коли б не комсомолец, що нами керував, до речі з рупницею, то ми вже давно повернулися б, бо й до Дніпра ми йшли по черепашому. А це тиждень назад переходила з того боку на фронт якась військова частина, то знову була затримка, і що ви думаєте?! Червоноармійні покидали всіх євреїв на землю, а підводи й авта забрали, і зовсім не звертали уваги на "заслугу" або партквиток. Біля нас один втікач почав сперечатися, то командир як визвірився на його, як закричить: — "Ти что, — каже він до його, — в тил убегаеш, за углами шатаешся, а ми должны голову за вас ложить, да ещо отказиваешся отдать украденное ав-

то? Хорошо, собірайсь с нами на фронт с автом, іш как разжірелся і брюшко отпустіл!" — Мені аж бо-язно було слухати, я не думав, що так сміливо можна говорити до єврея, а він не побоявся. Потім єврей йому відповідає:

— Я товарищ командір, освободжён по болєзні.

— О, дорогой, знаю, знаю, — у тебе гила, ви все на гилу больніє, когда воевать надо... — і геть, усе скинув з авта на дорогу, сів за стерно та й поїхав.

— Підходить цей єврей до нас, до нашого воза, наповненого дертею для свиней та коритами, і каже до комсомольця, нашого провідника: — "Слушай, товаришок, перевезі мої вещи і жену на ту сторону моста, я заплачу 1.000 рублей" — і відкрив чемодан, напакований грішми. Ви розумієте, 1.000 рублів давав, та я за все життя не бачив стільки грошей... Наш комсомолец як побачив, то аж на обличчі змінився, але відмовився, мабуть, нас боявся. Та другого дня і ми дочекались... Десь з'явився німецький танк, як фукне з гармати, то як горобці всі розлетілись, а ми з утіхи свиней прутами, прутами та й назад, а комсомольця, як вода змила. Тепер їдемо самі.

— Це дуже цікаві події, — сказав Зінько, — виходить, що євреї починають страчувати свою всемогутність, це вже щось інше в генеральній лінії партії, але ми взагалі маємо тепер зовсім іншого, протилежного "опікуна", та про це мова буде пізніше. Тепер, Федоте Івановичу, мийтеся, голіться, міняйте білизну та будемо разом обідати.

Не встигли наші розмовці й сісти, як слід, за стіл, бо Олена паралась біля шафи, щоб подати чарку горілки для рідкого гостя, як у двері хтось постукав, і не чекаючи відповіді, на порозі з'явилася ціла делегація: німецький вояк, посильний та перекладач. Після короткого привітання, перекладач передав:

— По наказу коменданта, вас просять негайно з'явитися до комендатури.

Олена глибоко була вражена цим і болуче переживала. Вона жахалася озброєних людей в хаті, бо їхні відвідини ніколи нічого доброго не віщують. Їй здавалося, що це вже арешт. Зінько теж виявляв хвилювання, хоч і намагався бути спокійним. Вояк помітив їхнє збентеження і поспішив заспокоїти: Він передав через перекладача, що справа для Зінька дуже почесна, і він буде задоволений. Його сам комендант назначає керівником. Тепер Зінько почав догадуватися, в чім справа, і почастивав вояка, а за ним і всіх гостей вином. Не закінчивши обіду, Зінько одягнувся і вийшов. Біля воріт чекало авто. Зупинилися перед відстрашливим будинком недавнього НКВД. Тепер тут розмістилася німецька комендатура.

Комендант привітно протягнув руку Зінькові, і чемно запропонував стілець. Перекладач, виструнчившись, стояв для послуг збоку.

— Мені відрекомендували вас, як фахівця й людину прихильну нам, — почав комендант через перекладача, хоч Зінько й розумів мову, але не виявляв, — на яку можна довірити організацію виробництва та розбудову торгової мережі. Цю справу я доручаю вам. Організуйте, підберіть кадри, працюйте. В першу чергу майте на увазі постачання яєць для наших вояків. Документ зараз буде готовий. Є якісь питання до мене?

Після такої серенади, Зінько не знав, що питати, бо власне його не питали ні за згоду, ні за бажання, а в чемний спосіб наказували. Він був би радий від цієї чести, чогось саме тепер, утікати за три світи, його обняв якийсь страх і він пробував відмовитись, мотивуючи некомпетентністю в торговельних справах.

— Я шаную вас за вашу скромність, — відповів комендант, — але я вже вас призначив.

На цьому візита скінчилася. Зінько стояв на вулиці перед комендатурою з повновластю в руці. Він

розгублено прямував до самоуправи. На душі його був непосильний, терпкий тягар, а в голові гніздилась якась невідома, полохлива боязнь. Ця боязнь його не покидає вже протягом довгих років. Мабуть, вона виникла в наслідок постійного переслідування.

Життєві колеса крутилися своєю складною системою тисячами коліщаток, гвинтиків, пружинок, карбиків, які зачіпають одне за одне, тягнуть, рухають, пхають, штовхають своїми трибами вперед, ламають все те, що не підпорядковується загальному ритмічному пульсові і, не оглядаючись, не зупиняючись ні на хвилину ні перед чим, спішають уперед. І горе тому, хто не йде в такт з цією складною машиною життя, хто не буде рухатися в ритм цього вагдала, хто відмовиться діяти в унісон цієї вібрації, — той неодмінно попаде під вальці, під триби і буде розчавлений, знищений. Так думав тепер Зінько і заспокоював себе безвихідністю. Адже ж він все життя своє поспішав за ритмом такого крученого, небезпечного водовороту, боячись схибити, щоб не потрапити під колеса, хоч в цілому комплекс тієї машини він ненавидів всіма фібрами своєї душі. Він бачив у своєму житті багато тих, що не хотіли погодитись з таким ходом коліщаток, з таким коритом ріки і намагалися повернути, справити, скоректувати... і щож? Всі загинули під трибками... То де ж тоді вихід? Де рятунок? — В таких думках борсався Зінько і непомітно підійшов до самоуправи.

Біля самоуправи, як діти біля каруселі на Великдень, товпилось десятки людей, немов би розглядаючи якийсь чудернацький новотвір. Тут були ті, що були вже пов'язані якоюсь працею, а ще більше тих, що веннтаються, щоб погугорити в громаді та пополітикувати. Кожен носився з якимось своїм проектом або щойно фантазував, думаючи щось "творити", і шукав однодумців. Тут були й самостійницькі промисловці й товариства, щоб закладати власні олійні, кру-

порушки, просорушки, їдальні, ресторани, готелі, шинки, і навіть валюші, хоч селяни вовни ще й не мають, щоб бити сукно. Власницька тенденція, бажання жити вільно, в залежності від своїх спроможностей, полонила всіх. Точнісінько так, як після 17 року. Були й такі, що лише посміхалися, натякаючи на непевність завтрашнього дня, на туманність німецької політики, в справі соціального законодавства для України і т. д. Натякали, хитро мружачи очі, на недавню дружбу Сталіна з Гітлером, і — змовкали. Але таких було одиниці. Були й такі балачки, що он уже в деяких містах, в слід за німецьким військом, приїхали цілі ешелони німецьких колоністів, заселяють кращі місця, переселяючи українців, і починають господарювати привезеним з собою складним інвентарем. Це вже ластівка другого гатунку. Крім того, проносилась чутка, що німці забирають силою на роботи до Німеччини все здатне до фізичної праці населення, як чоловіків, так і жінок. Такі чутки розвівали ілюзії самостійницького господарювання, і люди стишувались, з острахом оглядалися і замовкали, поки знову хтось не вносив щось підбадьоруюче, потішаюче. Так жила громадська думка.

Зінько постояв трохи, послухав, а потім пішов до самоуправи. Кімната голови вщерть заповнена людьми, та, побачивши Зіньку, вони розступилися й дали прохід до столу.

— Добрий день, Зінько Васильовичу! — перший привітався голова й подав через стіл руку. — Ну, як? Працюємо? — і блиснув веселими очима, — працюємо, — впевнено сам собі відповів, а далі піднесено додав: — Добре, що оце ви зараз прийшли, тут оцей юнак прийшов з Галичини і приніс нам цікаві новини, — і показав рукою на хлопця, років 22, що сидів поруч із ним на стільці.

— Прислали вістуну брати наші з заходу, щоб розбудити приспану російським більшовизмом нашу на-

ціональну свідомість. Це перші краплі живучо-цілющого соку, що так нам потрібен тепер, бо ж не таємниця, що більшовики унеможлилювали відродження національної свідомости на Україні. Під блефом майбутнього раю для наших правнуків, ми животіли і втратили гідність людини, присущу людській істоті рису свободи; натомість квітли характерні ознаки рабської покори, а ось цей, ще зовсім молодий юнак, своїми промовами збуджує нас, щоб ми прокинулись. Скажу правду, що за годину його річевої мови, я помолодів.

Зінко слухав з напруженою увагою, не зводячи погляду з молодого, стрункого, з високим інтелігентним чолом, русявого післанця. Він щиро привітався і сів поруч на підсунений стілець.

Хлопець витягнув із-за пазухи грубу течку і висипав на стіл листівки.

Стіл заряснів двобарвними тризубами, портретами гетьманів: Хмельницького, Мазепи, Головного Отамана С. Петлюри, Богуна, та багато інших. Присутні нарозхват тягнули до себе на всі боки, розглядали й тишились. Тишились, що десь ще була країна, де можна було такі речі друкувати, — це було для них те недосяжне, лише мріяне, за чим так тужив український нарід, це ж той, хоч мертвий, але рідний, близький і милий куточок України. Мертвий, шорсткий папір із світлинами, а скільки він снаги підлив усім тут присутнім! Це був справжній скарб. Світлини переходили з рук до рук і відживлювали минувшину та запалювали до нової боротьби. Радісний блиск світився в кожного з них в очах і на юнака дивилися, як на божество.

Бо їм здавалось, що й в Польщі було таке жорстоке переслідування всього того, що будь чим нагадувало національну Україну, адже були випадки, що, за знайдену в одного учителя "Історію України" Грушевського, всю родину з учителем зіслано на Сибір.

Тому цей юнак в очах присутніх був героєм, він бз зумів підпільно надрукувати листівки, і, ризикуючи життям, принести сюди листівки особливо з Головного Отамана Симона Петлюри, того, хто запалив смолоскип боротьби за Самостійну Українську Державу, чие ім'я колись не сходило з народніх уст, пам'ять про кого московський імперіялізм витравлював з українців розстрілами та висиланням на далеку північ, протягом двадцяти років, але в серцях жило воно до сьогоднішнього дня, як талісман. Досить було одного незначного дотику, маленької зорової асоціації, щоб ці жевріючі в серці спогади про Петлюру обернулися в бурхливу пожежу, в нестримний вогнений вулкан боротьби за волю.

Обдарувавши присутніх декількома світлинами, юнак попросив уваги й продовжував промову, перервану Зіньковим приходом:

— Після поразки Визвольних Змагань в 1920 році, українські вояки на західніх землях, організували Українську Військову Організацію, УВО, на чолі з Ком. Корпуса Січових Стрільців, Євгеном Коновальцем. В 1929 році на 1-му Націоналістичному Конгресі, цю Організацію переіменовано в Організацію Українських Націоналістів, — це вже була політична організація. В 1938 році більшовицькі агенти забили Є. Коновальця, але не знищили організації. На його місце, провід організації перебрав на себе полковник Петлюрівської Армії Андрій Мельник. Я особисто належу до цієї організації. Ми змагаємось за визволення нашої України з-під окупантів і відродження Соборної Самостійної Української Держави. Наша програма написана ось тут, — і він поклав на стіл декілька друкованих маленьких листочків.

Зінько взяв одну й прочитав. Все було написано так, як він часто сам думав, навіть дещо краще. Він підвівся, потиснув юнакові руку й промовив:

— Програму складено дуже добре, і, думаю, що

незабаром і у нас буде така організація, і ми одно-
згідно будемо вам допомагати.

Зінько дуже захопився цією організацією і зміс-
ця став шукати однодумців. Йому імпонувало те, що
в проводі стоїть Петлюрівець, а це важніше, як пи-
сана програма, — програму можна переписати, але
він вірив, що Петлюрівський полковник не зрадить
ідеї, він уже загартований.

— Ходім, юначе, до мене обідати, — запропону-
вав він хлопцеві, але той відмовився.

— Маю великий маршрут, і спішу до Києва, до сер-
ця України, — відповів він. — Буду вертатися, то
обов'язково завітаю, — попрощався і пішов.

— Пане Поліщук! Ваша кімната поруч із моєю,
там все для вас уряджено, набирайте штат працівни-
ків і працюйте, — повідомив Зінькові голова, чи, як
його тепер вже переіменували, бюргермайстер.

Кімната була простора, два столи, шафа, декіль-
ка стільців, і навіть якась дбайлива рука примостила
на стіні в рушникові (традиційному) Т. Шевченка.

— Цілком добре, — Зінько подякував бюргермай-
строві і зараз же пішов до млина.

Біля млина його зустрів сторож і дуже втішився,
довідавшись про ціль відвідин. Він негайно почав
втаємничувати у млинарські справи: всіх “поставів”
робітники не розбили. Два тих, що в кутку, цілісінь-
кі; їх вважалось забракованими. Мотузяні провідні
паси сховано на горищі в лупині, а шкіряні відправ-
лено за Дніпро... Монометри десь поховав механік,
покликати, то він все знайде. Шість застронків зерна
залишилося доброго, а дев'ять облили гасом, та зер-
на в шести застронках вистачить для міста на рік. Бо-
рошна немає, розібрали люди... а зерна не зачепле-
но... Зінько подякував за інформації, попередив на-
далі нікого з цивільних на завод не допускати і пішов
до механіка. Майже в двох словах порозумілися пу-

стити млина в найкоротший час, і наостанку механік сказав:

— Робітники, приневолені розбивати станки, били молотами чавунні плити, робили багато галасу, а основніші речі зберігали, бо були певні, що вони ще будуть потрібні, так воно й сповнилося.

Зінько поручив механікові покликати назад робітників, і пустити завод. Тимчасово призначив механіка відповідальним за всю працю заводу. Полагодивши майже в такий спосіб справу з пекарнею, пізно ввечері стомлений, але вдоволений першим днем праці, повернувся додому.

Жаркі, дзвінкі соняшні дні йшли на зміну теплим зоряно-мрійливим ночам і непомітно губилися в мінущині. Людське життя й тепер було заповнене дрібними щоденними турботами, які чергувалися з більшими або меншими клопотом. Крамниці хлібні працюють, а хліба не вистачає, колгоспи розпустили, а тепер знову збирають, — прийшов наказ набирати добровольців на працю до Німеччини, а не буде добровольців — наберуть силою, — так шепотять закутками.

Зінько з своїми поміщиками обмірковує справу охорони майна на підприємствах. По деяких місцях уже хтось розмонтує машини, розбирають цеглу... Треба поставити варту, провести інвентаризацію, урухомити грацію деяких підприємств, виділити ті, що можна здати в аренду і т. д.

Одного дня зайшов бюргермайстер і покликав Зінька. В кабінеті Зінько зустрів незнайомого молодого хлопця з рухливими очима й гарно зачесаним, хвилястим чубом.

— Пане Поліщук! Знайомтесь, знову вістун з Галичини...

— О-о-о! Добрий день, добрий день! Дорогі гості, дуже радий бачитись, — захоплено вітався Зінько, і очі його грали весняним полиском, як у закоханої

дівчини. — Ваші колеги кілька днів тому були тут, дуже гарні хлопці, залишили дещо з друків і пішли далі... — продовжував Зінько.

Юнак враз якось насторожився і запитав:

— Ті, що були тут, часом не Мельниківці?

— Ні, не Мельниківці, ваші, галицькі, із-за Сяника українці, дуже симпатичні хлопці, — почав розхвалювати Зінько.

— Прошу пана, покажіть мені ту літературу, що вони залишили, — попросив юнак.

Зінько в ту ж мить пішов до свого столу, витягнув із шуфляди програмку та світлини, вернувся й передав хлопцеві. Хлопець глянув і зараз сказав:

— Я так і догадався, що це та паскуда встигла вже сюди добратися, це — шпигун. Ви, панове, женіть їх у шию звідсіля, бо вони хочуть нашу неньку Україну продати...

Зінько незрозуміло-запитливим поглядом глянув на бюргермайстра і зустрівся з таким же поглядом розгубленості.

— Пробачте, пане добродію, — звернувся обережно Зінько до хлопця, — ви нам поясніть докладно про ту організацію, що посилає до нас провокаторів та шпигунів, бо ми тут самі нічого не можемо розібрати, — то якась О. У. Н. називає себе українською, неначе реклямує Самостійну Україну, може й справді ворог діє "тихою сапою"? — І знову запитливо-безпорадно глянув на бюргермайстра.

Бюргермайстер підсунув стільця до хлопця й запитав:

— А хто, власне, вас сюди відрядив, я хотів би перш за все знати?

— Мене відрядила Організація Українських Націоналістів, — самовпевнено відповів хлопець, і хотів ще щось продовжувати, але пан Х. перебив його.

— Наскільки я запам'ятав, то й про це промовляють писані рядки ось на цій програмці, — той юнак

теж називав свою організацію Організацією Українських Націоналістів, — тут щось незрозуміле...

— То фальшива О. У. Н., то шкідливий відламок від нашої організації, і ми маємо наказ фізично поборювати її, — при цьому хлопчина поправив ручку пістоля за поясом.

Зінько це зауважив, і жах огорнув його, видно, що перед ними був не звичайний українець, а особа, що належала до якоїсь сильної, підтримуваної німцями організації, бо ж має право носити зброю. Це саме відпромінювало обличчя пана Х., і вони більше не наважувались давати запити. Мовчали. Хлопець говорив:

— Ми, Українські Націоналісти, під проводом нашого вождя Степана Бандери, (тут Зінько знову обмінявся поглядом з п. Х., від слова “вождь” він зіщулився, і комашня розсипалась по плечах). Єдині своєю стійкою поставою здатні врятувати Україну від занепаду, загину. Наша організація, ОУН, два місяці тому, 30-го червня під проводом С. Бандери, виборола в німців право створити Українську Державу. Обрано Український Уряд. На чолі Уряду, прем'єром, обрано п. Ярослава Стецька, Акт проголошення Державности в повному тексті прошу читати тут.

І він поклав на стіл пачку малого формату відозви. Зінько мерщій узяв перший листок і вп'явся поглядом. Він смоктав написане, — це вже не жарт, не комедія, а справді щось поважне, державницьке, або, --- провокація... У відозві було написано:

У К Р А Ї Н Ц І !

Волею Українського Народу, Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України! Організація Укр. Націоналістів, яка під проводом її Творця і Вождя Євгена Коновальця вела з останніх десятиліттьх кривавого московсько-більше-

вицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває весь український народ не складати зброї так довго, доки на всіх землях не буде створена Суверенна Українська Влада. Суверенна Українська Влада запевнить Українському Народові лад і порядок, всесторонній розвиток всіх його сил та заспокоєння всіх його потреб.

На українській землі України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Укр. Нац. Урядові, що твориться у столиці України — Києві. Українська Національна Революційна Армія, що твориться на українській землі, боротиметься далі проти московської окупації за Суверенну Соборну Державу, новий справедливий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава! Хай живе О. У. Н.! Хай живе провідник О. У. Н. Степан Бандера! Слава Героїчній Німецькій Армії і її фюрерові Адольфові Гітлерові! Україна для Українців! Геть з Москвою! Геть з чужою владою на Українській Землі! Будуймо свою Самостійну Українську Державу!

30 червня 1941 року.

Зінько підвів голову, пан Х. закінчував читати, а хлопець, посміхаючись, задоволено курив німецькі цигарки.

— Дуже добре написано, — промовив до хлопця пан Х., — але з того часу пройшло два місяці. Ось уже місяць, як німці прогнали звідци більшовиків, а ми щойно почули, що це наша Держава, і що ми тепер на своїй землі самі господарі... Чому ж про це не говорять голосно? Коли вас сюди відрядили в цій справі, то я зараз скличу збори всього міста, піду до коменданта за виясненням, чому він нам нічого не говорив, а ховає ці справи від нас? Де ж наше військо, що я його не бачу? Треба оголосити мобілізацію. Та це ж, Боже мій, скільки роботи! Чому ж до нас ніхто

з Уряду не завітає? — А потім уже з меншим патосом запитав:

— Чи не пам'ятаєте ви прізвищ членів Уряду, може, є там хто з моїх попередніх знайомих з Центральної Ради?

— Ні, прізвищ членів Уряду я не знаю, — відповів хлопець.

— Скажіть, будь ласка, чи Петлюрівський Уряд УНР, що пішов на еміграцію, брав участь у цьому проголошенні? І друге, — як сполучити проголошення Четвертого Універсалу 22 січня 1918 року, де вже проголошено Українську Народню Республіку самостійною Державою, з цим новим проголошенням? Що це, тепер той Універсал недійсний для Українського Народу?

— Той акт Самостійности був проголошений напередодні поразки визвольних змагань, і тому він не дійшов до ширших мас українського населення, а цей акт проголошено напередодні розквіту Української Держави... — поясняв юнак, але видно, що його аргументи не було трактовано Зіньком та п. Х., поважно.

— Поясніть нам, — раптом звернувся Зінько, — хто це такий Бандера, що я вперше за нього чую, а він таке поважне місце у вас займає?

— Степан Бандера, це молодий, енергійний український патріот, віком 32 роки, закінчив високу школу. Як революційний підпільник, він убив польського міністра внутрішніх справ Пірацкого, і тому, що старий провід ОУН не був на відповідній революційній висоті, що відірвався від народу, — бо Мельник виїхав до Італії, то Степан Бандера, в ім'я добра для України, перебрав на себе керівництво ОУН.

— Так чому ваш попередник, що був тут, називав себе членом ОУН на чолі з Мельником? Виходить, що й друга ОУН існує? — запитав Омелько, що до

цього часу в балачках участі не приймав, а лише слухав.

— Так, — ствердив юнак, — вони мають жменьку своїх прихильників, але в скорому часі вони всі прийдуться до нас.

— Панове! — промовив бюргермайстер п. Х., — я їду за поясненнями до коменданта, може й ви підете зі мною? — звернувся він до юнака.

— Я, на жаль, мушу зараз іти далі і не можу більше тут залишатися. За пару днів сюди прибуде ціла наша бригада, — він також підвівся і став прощатися.

Поспішний вихід юнака справив неприємне враження. Тут було стільки недоговореного, стільки незрозумілого, що й за тиждень не розбереш. Бюргермайстер сам пішов до коменданта. Ті, що залишилися, почали обмінюватися думками:

Перший взяв слово Начальник новосформованої Української Поліції п. Ткач. Він увесь час сидів і слухав, бо ніколи не приймав рішення, поки всебічно не обдумає якогось факта. До його думок завжди з повагою всі відносились. Він відсунув від себе попельничку, роздушив в попельничці недокурок, і спокійним твердим басом сказав:

— Цю справу слід докладно вивчити, треба, щоб хтось добре обізнаний, об'єктивно зреферував нам ці події. Я до того юнака, що був тут пару днів тому, маю найкращі почуття. Хлопець був розумний, щирий і ніякого шпигунства за ним не помічалось. Крім того, хочу звернути вашу увагу на програмки їхніх партій. Ось вони обидві на столі передо мною, і та, що залишив Петлюрівський Мельниківець, і ця, що надрукував вождь Степан Бандера. Різниця, як в змістові, так і навіть в форматі листівки немає жодної, лише змінено прізвища керівників. Думаю, що тут має місце наша розгнуждана гуляйнільщина, і тому цей представник Бандери не все доказує. То, що він носить пістоля не на ворога комуніста, або москов-

ського окупанта, а на свого брата, такого ж галичанина, як сам ще й може з одного села, то це характеризує зміст їхньої партії. Це партія терористична, і якби сказав, брутално нетолерантна, це лишає на лиці гарної дівчини. Там, де є місце узаконеного братовбивства, там ніколи не буде здорової громади, то характерні риси недержавницького суспільства, недорозвиненої нації. Це явище ми пережили при більшовиках, але там була інша справа. Московському більшовизмові потрібен був антагонізм в середині нації. Йому треба було, щоб нарід був у первісному стані інтелектуального мислення, аморальний, грубий, з дикими інстинктами. Вони запровадили соціально-політичну диференціацію, витворили кулаків, середняків, нацькували на них бідняків і т. д. В кінці кінців одні зжерли других, і самі не поправились. Але то діяла чужа рука, а тут? Може, також чужа! Я не знаю... Тепер з цим Відродженням Держави... Нашу Державність проголошено в Києві Четвертим Універсалом 22 січня 1918 року, і тому є ганьба топтати в болоті жовто-блакитні прапори, окроплені в крові наших краших синів... Навпаки, цей 4-ий Універсал, а поруч з ним акт Соборности, треба підтвердити, і то не на провінції, а в Києві при високопіднятих на щоглах прапорах, охоронених могутньою армією, бо закон без сили — пшик...

— Відродили Україну... — після павзи продовжував Ткач. — Де ж та Україна? Де вона? Може, там в таборі полонених конає?... Чи де вона? А військо де, щоб те відродження закріпити? Ні, панове! Тут щось недописано... — і замовк, хотів ще щось сказати та завважив, що в кімнату надійшло багато людей, і затих.

Тоді в кімнату ввійшов пан Х.. Сумне обличчя промовляло за бюргермайстра, що не все в порядку.

— Ну, що? — накинувся Зінько, — були в коменданта?

Всі присутні повернули голови до бюргермайстра.

— Був, — нехотя відповів.

— Дав дозвіл на громадські збори? — знову запитав.

— Ні зборів, ні держави. Відповідь коротка. Поклепав поблажливо по плечі, засміявся, і сказав: “Ми вас, панове, завоювали, а не визволили, і в залежності від вашої допомоги німцям розбити більшовиків, буде на відповідному місці після війни розглядатися українське питання, а за “проголошення” він нічого не знає”.

Ця вістка остаточно всіх пригнітила, хоч багато з присутніх так і думали, та не чули на власні вуха, а тут сказано все.

Зінько встав і вийшов. Його щось наче ножем шпигнуло, і він не міг сидіти.

Біля жидівської самоуправи, жиди вантажили на авто гарне нікелеве ліжко, обмотане рядом, тут таки стояло приготоване до вантаження велике старовинне люстро в важкій бронзовій рамі та якісь картини, обмотані килимами.

— Куди везеш? — запитав Зінько знайомого шофера, що сидів в кабіні.

— На залізничну станцію. Партиїців нема, а євреям непотрібне, отже німці, щоб не пропало даром, забирають до Німеччини. Вже три вагони напакували, — відповів шофер і кисло посміхнувся.

Зінько махнув рукою і направився додому. Біля Райпотребсоюза на брамі побачив українського поліцейця з рушницею, нагадав, що він збирався тут завтра зробити інвентаризацію і поставити сторожа.

— Що ви тут вартуєте? — запитав.

— Комендант наказав приготувати тут приміщення для тюрми, тут якраз ґрати є у вікнах, мабуть буде потрібно. Тепер тут зносять майно в одне приміщення, то я вартую, щоб не розносили за ворота.

Дома Зінько оповідав дружині сьогоднішні новини, яких на один день було навіть забагато. Щодо відвідин хлопця із Галичини, то він докладно розтолкувати дружині й сам не міг. Переказував вражіння, але чи то було все поважно трактоване чи парубоцькі вибрики, він не був переконаний ні в першому ні в другому.

В цей час хтось голосно потряс дверима.

— Можна, — промовив Зінько, і на порозі з'явився німець, а за ним перекладач.

Німець в дуже чемній формі, через перекладача просив на вечірку патефона. Він довідався від людей, що Зінько має велику колекцію пластинок. Патефон стояв в кутку на столику, і відмовитись не було змоги, хоч Зінько напевно знав, що патефона він більше не побачить. Подякувавши, німець з перекладачем забрали пластинки та патефон, вийшли, обіцяючи завтра повернути. Проте ні другого ні третього дня німець патефона не приніс. Пропав, констатував Зінько, і махнув рукою.

Кожен наступний день приносив з собою цілий кіш різноманітних новин. Події чергувались калейдоскопічно. Хоч на все місто не було жодного радіоприймача, та вістки просочувались якимись непомітними щілинами, і в місті, біля самоуправи ви могли знати новини з усього світу.

Німці доходять до Смоленска. Німці заняли Миколаїв та Херсон. Совети зірвали Дніпростан. Німці під Ленінградом. З Вінниці німці взяли на роботу до Німеччини три тисячі хлопців та дівчат. В Румунії німці знищили всіх євреїв. В Христинівці розстріляли комуністів з усього району... і т. д. ... Всі ці вістки то радували, а більше полохали людей. Кожному привиджувалося чорне, невідоме завтра.

Зінько прокинувся дуже рано. Повитиравши долівки не одної советської тюрми, він був схильний вірити сновидінням. От і зараз, він схопився на постеле-

лі, облитий холодним потом і нервувався. В кімнаті ще було темно й тихо. Тільки було чути рівномірне дихання дружини, що лежала поруч. Але й вона прокинулась, відчувши, що чоловік не спить, і запитала:

— Ти чого не спиш? Ще рано, лягай трохи...

— Знаєш, Олено, таке приверзлось, що хоч зараз тікай світ-за-очі...

— Що?! Знов приснилось щось загрозливе? — І вона теж підвелася на ліжку.

Три рази його арештовували, і тричі йому перед тим уві сні ввижався арешт. Тричі в тюрмі він, розтлумачуючи свій сон, довідувався про звільнення. Він не міг пояснити цього таємничого явища. Він ніколи не говорив про нього з приятелями, боявся, що з нього, людини з вищою освітою, будуть глузувати, але сам глибоко вірив снам. Вірила й Олена. І тому, що вірила, сполохалась, як пташка, сиділа поруч Зінька і просила розповісти зміст сна.

— Це, мабуть, під впливом вчорашніх вражень. Наслухаєшся біля самоуправи різних новин, от воно й верезеться вночі... Проте, дещо й застережливе снилося. Наче б то на бувшому нашому хуторі десь з'явилось дві червоні свині, і усе поле побороздили рилом. Це напевно вже якийсь наклеп на мене...

До ранку вже вони не спали і все обмірковували, з якого боку чекати халепи... Йдучи на працю, Зінько забрав (на всякий випадок) з собою всі документи про більшовицькі репресії. По дорозі він зустрів п. Ткача. Після привітання Ткач сказав:

— Пів години тому, я склав свої обов'язки начальника поліції. Перебрав від мене справи п. Фельдман, фолькдойч. Моє звільнення комендант мотивував незнанням німецької мови. Проте, — і Ткач оглянувся, — я думаю, що це чистка на зразок совітської, — як завжди, за чисткою треба очікувати ще чогось... Та чорт з ними, добре, що звільнили, я не можу арештовувати спокійно, за вказівками коменданта, укра-

інців, і то переважно тих, що терпіли за часів московського більшовизма. Оце тобі наша держава, що принесли представники з Галичини. Я пішов. — І подав Зінькові руку. — Завтра я виїжджаю на завжди з цієї місцевости.

В конторі Зінька зустріли злякані погляди співпрацівників, що сиділи за столами. Не встиг він привітатися, як з другої кімнати через відчинені двері зайшов есесівець у повному військовому виряді і попросив слідувати за ним до комендатури С. Д. де що вяснити.

— Починається, — подумав він. В останнє кинув поглядом на портрет Шевченка, і йому навіть здавалося, що обрамлений рушник кінцівками йому прощально помахав. Ще раз зустрівся із зляканими виразами облич своїх працівників, вдавано спокійною холодою вийшов за есесівцем. Він намагався заспокоїти себе, що це знову якісь справи, пов'язані з постачанням яєць або меду, хоч в душі відбивалася терпка тривога. Ця тривога підсилювалася переляком в очах його помішників. Мабуть, їх про щось запитували, коли вони з таким сумом його зустріли. Виходячи з контори, лише тепер він зауважив, що над дверима немає українського прапора. Тепер він уже ішов зовсім розбитий, зденерований. Йому соромно було людям, які при зустрічі далеко звертали з дороги і дивилися на нього, як на арештанта. Він рад був би провалитися крізь землю, аби лише його не бачили люди. Йому було соромно. Але чого ж йому було соромно? Хіба він що зле зробив? Та, може, ще люди й не догадуються, що оце він іде арештований. Це поліхливе явище вічно тривожної душі, це відбиток більшовицької тиранії, вічного переслідування, щоденно й щонічно в очікуванні несподіваного арешту, воно так накрутило нервовий комплекс, що людина врешті хворіє хронічним маревом переслідування. Зінько почав себе заспокоювати і тепер він зауважив, що зустріч-

ні люди зовсім не звертають далеко з дороги, навпаки, чемно стороняться, весело посміхаючись, здоровлять, привітно хитають головами. Прозоро - блакитне небо, чисто вмите сонцем, дихало легеньким вітерцем на придорожні каштани, і заспокійливо шелестіли зелені, свіжі від нічної прохолоди, листочки.

Тепер уже цілком спокійно, зрівноважено Зінько наближався до гарного, затишного, такого привабливого, облямованого гірляндами квітів та зелені, двохповерхового будинка. Есесівець ввічливо (чи глузував, чи справді?) відчинив двері і пропустив перед себе Зінька.

Широка, встелена персидськими килимами, кімната, з дубовим столом та двома кріслами посередині, була напів темна від заслонених червоно-вишневими плюшевими шторами вікон. Під стіною височила шафа, а в кутку примостився столик з телефоном. Двоє дверей сполучали, мабуть, з іншими кімнатами. В одну мить все це окинув очима Зінько, і на нього цей затишний спокій зробив лагідне вражіння. До лівих дверей підійшов вояк, випростався, легенько постукав і зайшов. Зінько стояв і розглядався далі... Він намагався себе заспокоїти і майже опанував собою, тільки серце чогось занадто стукало, так голосно, що, йому здавалось, чути на всю затишну кімнату. І чого? Сам не знає...

З кімнати вийшов високий, вгодований, з добре припасованою уніформою, та грубою, буйволячою шиєю, гестапівець. За ним тупцював, низький, щупленький, з острим носиком і бігаючими очима, в цивільному, молодий чоловік. За ними зачинив двері уже відомий йому есесівець, і став поруч його, як "архангел".

— Поліщук? — картавлячи, запитав його гестапівець.

— Так. — надаючи собі спокою, відповів Зінько.

— Ферштеен зі дойч?

— Ні... — відповів.

— Запитай його, для чого він приневолював нищити машини на заводі, — звернувся гестапівець до щупленького чоловіка.

Тепер уже Зінько знав, що це перекладач, та, крім того, він побачив, що на нього є наклеп, і поки перекладач, поляк, що виявив себе говіркою, перекладав запитання, Зінько обдумував своє становище.

— Завод справний, машини всі цілі й непошкоджені, що легко перевірити, — відповідав Зінько, зовсім заспокоївшись, бо цю брехню легко вяснити. До заводу десятихвилинна подорож пішки. Перекладач переповів відповідь.

— Так це я брешу?! — спаленів раптом гестапівець.

Кров вдарила Зінькові в голову, і він відчув, як його обличчя й вуха палахкотять огнем.

— Ні, пане, ви не брешете, але вас зле поінформували, — відповів Зінько, і голос його тепер тремтів.

— А кому ти заповідав принести з фронту відрізану голову нашого фюрера Адольфа Гітлера? — гримнув гестапівець, і очі його блищали каламутною кров'ю, а на шиї й на лобі виступили пружкі, грубі, як мотузки, сині жили.

Поки перекладач перекладав, у Зінька раптом руки й ноги помертвіли, а коліна почали труситися, як березові листочки. Він напружував всю силу, щоб не впасти.

— Та це ж ганебна брехня!... — скрикнув високою, до цього часу ним самим нечуваною ноткою в голосі. Вуста його зробились миттю шорсткі, сухі, а язик, мов шматок печеної глини в роті, що не в силі було ним орудувати.

— А що буде, — тепер уже якось єхидно, притишено шкварчав гестапівець, — коли я викличу свідка на очну ставку?

— Це не може бути, це божевілля... — насилу ворущачи вустами, ледве чутно заперечував Зінько, і в очах його стіл почав гойдатися, як на хвилях, а гестапівець, здавалось, пливав в повітрі.

— Покликати!... — і перекладач, вигинаючись, підтюпцем, підбіг до правих дверей, рвучко відхилив і крикнув:

— Заходьте сюди!

На порозі з'явився, блідий (мабуть усе чув, — подумав Зінько) Потапов.

Зінько зрадів, це ж бувший начальник пожежної охорони заводу. Він же зараз спростує всі ці безглузді обвинувачення.

— Повтори йому у вічі все те, що ти нам доповів. — звернувся гестапівець до Потапова через перекладача.

Потапов став проти Зінька і сміливо, без найменшої тіні смутку на обличчі, дивлячись у вічі Зінькові, не кліпнувши й разу своїми (аж тепер Зінько завважив) колючими, хижими очима, промовив:

— Ви дали наказ розбити завод, щоб фашистам не залишився, а під час прощальної вечірки на заводі з робітниками, що відходили до війська, заповіли відрізати Гітлерові голову і принести за чуба у Звенігородку.

Потапові очі блискали заленими вогниками колючих зіниць, палили Зінька наскрізь, і холодна комашня бігала по плечах. Тонкі Потапові губи злорадно посміхались, і тонкий ніс ворущив прозорими ніздрями, мов шакал, що обнюхує свою здобич.

Він стояв і спокійно говорив таку до божевілля різучу, страшну до безтями, невидану, ніколи Зіньком нечитану брехню, що Зінько боявся стратити притомність. А Потапов жартома говорив і посміхався, лише очі його зраджували. Кожне його слово падало на Зінька тяжким обухом, і відбивало по клепаці силу волі до спротиву, до самовиправдання, до самозахис-

ту. Він стояв, дивився на Потакова і аналізував думкою категорію цієї людини. Він не помічав жодних ознак божевільдя на його обличчі, він не виявляв дегенеративних рис, і не був він п'яний... То що ж це за виродок?... І вже, коли Потапов закінчив і відступив два кроки назад, Зінько стріпонувся мов зі сну, і навіть лице його встелилося серпанком радості...

— Добре! — сказав він, звертаючись до перекладача, — я прийму всі ці обвинувачення, коли пан Потапов поклянеться своїми дітьми, перед іконою Божої Матері, в правдивості своїх свідчень...

Гестапівець почув це дивне, на його думку, прохання Зінька, весело зареготався і звелів перекладачеві принести ікону, а сам вийшов до своєї кімнати. Потапову звелів також вийти за двері. Зінько залишився з вартовим. Тепер в голові його роїлись думки.

Як з туману, виринала велика зала заводського клубу, вщерть переповнена робітниками заводу. Справляли проводи мобілізованих до війська хлопців. Довгі столи, застелені часописами, були заставлені пляшками напоїв. Директор плодозаводу не поскупився видати для цієї "оказії" з магазину заводських виробів. Тут були: вина, спиртові соки, квашена та солена городина й овочі. Не без того, щоб робітники, разом з охороною та майстрами, дещо самовільно з цеха не принесли, адже "гуляють" всі разом. Така нагода раз на все життя. За відсутністю малих шклянок, пили заводськими від джему. Щиро цокались, один одного припрошували, і скоро всі по'яніли. В залі задуха, накурено і пахло спиртовим перегаром та махорковим, крутим димом. З кутка на столику хрипів під тупою голкою патефон нудну "польку". Співали всі разом, і кожен на свій лад. Гамір "шинку" роздирав повітря. Хтось крутився й танцював. Десь голосно цілувались. Під впливом спирту, чи, може, чогось іншого, всі були непідроблено веселі. Зо-

крема Зінько тішився думкою, глибоко затаєною в складках пошматованої душі, про прихід німців. Все ж таки він вірив, що в розкиданих німцями листівках є доза правди. Несуть розкріпачення, волю людям і смерть більшовикам, себто Росії. Від цієї схованої думки він був в піднятому настрої і помагав співати. Поруч із іншими мовцями, він також кидав в залу високопарні, завчені з часописів, модні в більшовицькій системі, фрази, які закінчувалися оплесками. Славив, як завжди в таких урочистостях, "батюшку народів", грім і блискавку посилав на адресу кровожадних фашистів. Тут же поруч секретар парт. ячейки т. Тучков, голова завкома т. Пеньков, директор т. Жаріков, агроном т. Попов, секр. комсомола т. Смірнов. Зліва, біля його, хилитався, п'яний як темна ніч, т. Потапов, завжди ввічливий, товариський, хоч і бувший червоний партизан, прийда з Тули, як казали його сусіди, але часом щось тихенько і проти влади скаже, кожного послухає, і тому завоював він до себе довір'я. Потапов від перепою в безтямі, ліз до Зінька цілуватися, слинив йому обличчя і говорив:

— Брате мій, дорогий, я тебе люблю понад усе в світі!

Зінько його, як надокучливого пса, що леститься та лизькає язиком, легенько відводив, заспокоював і садив, як малу дитину, на стільці. Декілька разів говорив щось і Потапов, але змісту як своєї так і Потапової промови він таки не пам'ятає. І раптом сьогодні несподівано цей наївний Потапов виявився такою гидотою...

Зінько розумів, що його життя стоїть над прірвою небуття, і той клопоть ґрунту, на якому він ще тримається, — обсипається, ворухиться, хитається і шохвильі може завалитися, упаде в п'їтму, в безодню, що зветься смерть. Тепер йому це стало ясно, як світлий ранок, але він ще має трохи віри, в нього жевріє надія, що людська істота, створіння з людським вира-

зом обличчя, навіть безвірницька, але вихована ХХ-м сторіччям людської культури, має хоч будь яке сумління, і коли він притисне Потапова, щоб він приніс клятву, змусить його вимовити такі дорогі для кожного батька слова, як ім'я своїх дітей, то він жахнеться і відступить від свого злочину. Бо коли б він не відступив, то це ж грізніше смерті, і тоді ця брехлива присяга тяжіла б над ним і його дітьми все життя, привид зради переслідував би його кожную хвилину, кожную мить і завдавав би йому таких духових мук, при кожному погляді на дітей, які не в силі сотворити найстарший диявол. Тому й попросив цієї клятви Зінько, як єдиного рятунку, щоб усунути наклеп.

Перекладач приніс ікону Матері Божої. Де він її знайшов, Зінько не знав. Зайшов гестапівець і покликав Потапова. Думки Зінька відлетіли геть, він стежив за виразом обличчя Потапова. Посміхаючись, спокійно, твердою ногою, підійшов до ікони, перехрестився (не забув за 12 років), поцілував, і велично, мов апостол, випростався. Зінько був певен, що зараз відмовиться присягати. Кашлянув... і почав:

— Присягаю перед Господом Богом, перед Матір'ю Божою своїми дітьми, що Зінько Поліщук наказав робітникам розбити завод і сам бив молотом, що на вечірці замовив мобілізованим до війська робітникам принести Гітлерову голову на Україну, що, як тепер, так і на вечірці, я був у повній свідомості і це стверджую. Амінь. — Перехрестився, поцілував ікону й відступив два кроки назад.

Гаряча кров вдарила в голову Зінькові, тіло враз потерпло, обезсилилось. Він не вловив жодної риски божевілья у Потапова, — отже він присягав в цілком нормальному, свідомому стані. Що ж це таке? Чим пояснити таку, небачену в світі кривоприсягу? Душа кричала, і Зінько зажмурих очі, мов від великого світла. Його привів до свідомого стану з напівзабуття голосний сміх гестапівця, що дивився на все це, як

на забавну комедію. Він запитав через перекладача:

— Може, ще хочеш, щоб інший свідок склав присягу на Біблії?

— Ні, не треба, досить, — прошепотів Зінько, — такого я ще не бачив, — додав.

— Підтверджуєш свідчення свідка? — прикрикнув гестапівець.

— Ні! — твердо сказав Зінько, випроставшись у весь зріст, і гордо підняв на гестапівця обезкровлене чоло.

Гестапівець, як пантера, скочив до шафи, схопив гумову руру, якої перше Зінько не примітив, і зі всією, тільки йому властивою, жорстокістю вдарив по голові, трубка сковзнула, по відхиленій Зіньком, голові, одірвала кусок вуха і вп'ялась гадюкою в плечі. Сорочка лопнула, а тіло спалахнуло полум'ям.

— Підтверджуєш? — знов гаркнув гестапівець.

— Ні! — спромігся лише видушити з сухого горла: — Хай уб'ють, але з чистим сумлінням.

Кат засміявся, поклав гуму і промовив:

— Справа ясна.

Підійшов до телефону і когось викликав. Сказав вартовому обшукати. Есесівець з перекладачем повивертали кишені і поклали на столі запальничку, тютюн, документи, за які Зінько тоді був забув. Він навіть зрадів, побачивши документи, адже вони можуть його врятувати. Гестапівець слухав перекладача, що читав йому зміст документів. Він спокійно реагував на посвідки Зінькових репресій, що він був на засланні, що батьки розкулачені, і всі загинули в Сибірі, що всі родичі теж на засланні. Недослухавши до кінця, він перебив перекладача, згорнув всі паперці і кинув до кошика. Тільки тепер у Зінька виступили сльози. Йому шкода було цих паперців, за які він віддав половину здоров'я і життя. Гестапівець пішов до кімнати і звідтіля почулося клацання друкарської машинки.

Зінько стояв морально й фізично розтоптаний, пожований; душа пошматована, знівечена, сили його залишили, воля до реагування десь розтанула, і він був на межі божевілля, зовсім не усвідомлюючи оточення. Тепер він був безвладною ганчіркою. Вся енергія десь виладувалася. Очуняв тоді, коли два гестапівці, в сталевих шоломах, як середньовічні лицарі, в повних військових вирядах, з автоматами в руках та пістолями при поясі, штовхнули його досить безцеремонно до виходу. Перед дверима на вулиці стояло лискуче авто. При більшовиках це був би паршивенький, з латаними шинами, пихкаючий смердючим газом, оббризканий болотом "чорний ворон", від якого тікають не лише люди, а й худоба. А тепер — ні. Перед ним дзеркалився, вичищений, як бувало в церкві панікадило, чудовий, він би сказав, президентський для вакацій, самохід. Нікель блищав, аж в очах різало, клямки, облямівки, кантики, фари, запобіжники, все це сяяло сріблом. Шкло було таке прозорочисте, що своєю прозорістю зникало в погляді. Такою люксовою шостиособовою машиною не страшно їхати хоч би й на смерть. Нікому й на думку не спаде, що таким самоходом возять арештантів. При зустрічі сяйво сліпило очі, і люди затулялись або жмурились. Всередині було устатковано за останнім словом техніки. Дзеркала, вентилятор, холодильник для харчів, вішаки для одягу, ніби готова спальня, не згадуючи радіо.

Вийшов перекладач. Бігаючи очима, передав Зінькові попередження вартових гестапівців:

— Залишіть замір до втечі, найменший рух, і вас без попередження застрілять.

Вояк штовхнув між плечі Зінька на середнє сидіння в самохід. Зінько впав руками на сидіння і рачки поплазував у самохід, випростався, сів і закамянів. Вартові сіли позаду в третьому сидінні і приготували зброю. Перехожі люди, серед яких було багато знайо-

мих, здивовано зупинялись, і, широко виряченими очима, повними страху, провозжали скривавленого Зінька і непомітно співчутливо кивали головами. Самохід тихо рушив і, набираючи шаленої швидкості, відірвався від міста і летів між ланами. Зінько дивився через вікно, як під гіпнозом, в одну точку. Лише один раз він повернув очі праворуч, і зустрівся поглядом, у дзеркалі, що висіло перед шофером, з хижим поглядом вартових. Він миттю повернув свій зір знову у вікно. Безмежний блакитний простір бринів задумливим смутком і губився в пустці... Назустріч летіли телефонні, бездушні стовпи, темний насуплений ліс, непривітна глибока балка... Тут, мабуть, розстріляють, байдуже подумав Зінько, але самохід з блискавичною швидкістю вискочив в балку і летів далі, в невідоме. По дорозі зустрічались пішоходи, підводи й самоходи, що поспішно звертали на бік, попереджені м'яким двоголосим сигналом.

Скільки часу їхали, Зінько не усвідомлює, не рефлектує, бо він уже перейшов межу до вічності. Той світ, де буття залишає відтиски, ознаки свого чину, відбитки матерії, він залишив позаду і перейшов у царство небуття...

Не міняючи пози, постійно дивився він у вікно в одну точку, і хоч за вікном краєвиди мінялися шохвिलі, він не реагував, і нічого не бачив, так наче його зорові властивості втрапилися. Він не зауважив, як вони вїхали в місто, проминули якусь площу і зупинилися перед одноповерховим будинком, оточеним густою високою огорожею з дошок. Поштовх в плече, і він опинився на тротуарі. Вояк дав знак іти за ним, а другий автоматом штовхав з-заду. В кімнаті його, разом з пакетом, як бездушну річ, передали новій "виконній" владі. Есесівець показав йому збоку на двері і наказав іти. Двері вели до вузького, довгого коридора. Поминувши двоє дверей з правого боку, біля третіх зупинилися. Есесівець відсунув залізну засову, відчинив

тяжкі, дубові, ковані залізом, двері, і показав Зінькові напрям рукою до середини. Двері за ним грюкнули, і він стояв сам серед напівтемної, камінної клітки.

Зінько ходив, кидався зацькованим, затюканим звірятком між стінами. Гнітючі думки тяжкою вагою давили на його мізок, і він не міг заспокоїти, угамувати кричучого розпачу, зосередити розбурханих, як рій, палаючих думок, що розривали мізок, пекли гарячим залізом змучене серце, шматували ранену душу. На самоті в камері він прокинувся зі стану сонливого забуття. Він ходив п'яною діагоналею з кута в кут по витертому, тисячами попередників, шорсткому дні конституційної твердині ріжних наїзників, і думав про смерть. Спраглими вустами він шепотів молитву і благав Всевишнього не захисту від узурпаторів, і не помочі, а тієї, солодкої, спокійної й таємничої смерті. Він благав відірвати оплюгавлену брехнею душу від знівеченого тіла і забрати в свою вічно квітучо - радісну, світло - благословенну обитель або... шпурнути в безодню вічної поруги, чортові на іграшки... будь куди, тільки далі від цих, бездушних, жорстоких середньовічних катів. Він так маврив про смерть, як мріє голодний про кусень хліба, або сліпий — побачити чарівне, неуявлене, таємниче сонячне світло. Він просив смерті і боявся смерті. Якась містична сила вселювала в нього невимовний страх смерті від малесенького кусочка олова в потилицю. Він жахався розстріду. Він зупинився перед окованою залізними листами, цегляною пічкою і глянув на прямий кут, що виступав зі стіни. Попробував рукою тепле залізо і погладив пальцем. Одійшов у протилежний кут. Зміряв поглядом віддаль до пічки. Колись наші хоробрі предки, щоб не дати свого козацького тіла на муку ворогам, що садили на "палю", кінчали своє життя самогубством, розбиваючи голову о дуб. Цим вони подеколи ховали військову таємницю в могилу. Зінько зважував, чи виста-

чить сили й розгону розбити собі голову об залізний кут пічки? Бо коли він лише розкroїть шкіру, а мізок не вискочить, то цим він лише наробить собі глуму. Ні, він певен, що в нього вистачить сили розтрошити собі голову. Він скинув шапку на долівку, перехрестився, згадав сина і дружину, змахнув непокірливу сльозу, напружив усі м'язи і... Гримнула засува, рипнули двері, і в камеру стрімголов пхнули чоловіка.

Блискавка, серед білого, ясного, дня, була б' для нього меншою несподіванкою, як цей гість. Він стояв приголомшений, не вірив своїм очам. Спаралізований, обезвладнений, в безсиллі зіперся плечима на стіну. "Гість" — якось дивно зібгався, втягнув голову в плечі і водив боязко зляканими очима по камері. Він глянув вгору на заплутане залізними ґратами вікно, на розпатлану Зінькову чуприну, і зустрівшись з Зіньковим поглядом, позадкував до дверей, виставивши наперед руки, мов захищаючись від бика, збираючись відбити напад. В цю хвилину Зінько виглядав на людину, яка щойно вирвалася з психіатричного ізолятора і стоїть на межі нового буйного приступу. Його вигляд спонукав "гостя" приготуватись до оборони. Вечірні сутінки, що спустилися в камеру й лягли сірими тінями по стінах, притаїлися чорними клаптями по кутках, унеможливили чоловікові, якого щойно зі світла раптом кинули в цю яму, розглянути кількість жертв цього божевільного, що йому кидають людей на знищення. Йому здавалося, що божевільний стоїть ногами на грудях якоїсь людини, і ось зараз скочить на нього.

Над головою блимнуло, раптом, задимлене світло, швидко потекло по стінах, витискаючи сутінки. Спочатку в очах розпливлися жовті кружала, і зараз же стало ясно. Як Зінько, так і чоловік, стояли один проти одного й мовчали. Чоловік поволі спускав з оборонної позиції руки, випростувався, а Зінько втрачав

лють до людини, що так раптом втрутилася в його особисті пляни. Чи подух свіжого повітря приніс з собою цей чоловік, чи солодкість волі, але раптом Зінька проїняв інстинкт самозахисту, жадоба волі, і він підскочив до пічки, почав шукати рубців між листами залізної обшивки. Він нервово мацав пальцями по обшивці, придивлявся, хотів знайти хоть манісіньку прогалину, хоть щілинку, щоб потім цвяхом розкулувати дірку, вибрати цеглу, димаром вилізти на дах, а там не обмежена воля, — так, воля, якої він не умів шанувати. Та скоро прийшло розчарування, — видно, майстрі були передбачливі, жодної щілини, жодної прогалини. Суцільна гладенька поверхня. Огірчений Зінько одійшов і сів у кутку. Тепер він розглядав свого товариша. Перед ним стояв чоловік з добрими, довірливими м'якими очима, переповненими розпачю.

— Звідки? — запитав Зінько, щоб чим небудь заповнити пустку в душі.

— З Донбасу. —

— З Донбасу? — тепер уже жвавіше перепитав, і пильніше подивився на чоловіка,

Чоловік глибоко зідхнув, подумав і якимось пригніченим, могильним голосом, сказав:

— Три роки, при більшовиках, на Колимі мучився, не витримав, — утік. П'ять років у шахті під чужим прізвиськом, кайлом довбав чорне золото. Прийшли німці, втішився, на крилах волі летів до рідної, кривавицею придбанної, оселі. Зустріла змарніла родина веселим полиском надії в очах. На другий день, голова сільради, той що мене розкулачував, зустрів не привітавшись. . . а ввечорі прийшли німці й арештували. Мови гергоніти не знаю, от і опинився тут, ще й набили. . .

— Непорозуміння, підете додому, — впевнено кинув Зінько, і знову занурився в свої думи, а через хвилю невпевнено додав:

— А може й ні. —

І ще нижче схилив голову, обіперши підборіддя

на колінах, що були обперезані руками. Мовчав. Клацнув замок, і Зінько здригнувся. Рипнули двері, і камера проковтнула ще двох новачків, але Зінько й не ворохнувся, навіть очей не розплющив. Так зажмурений і сидів. Донбасівець теж стояв біля дверей і мовчав. Двоє новоприбулих, привіталися, але, не почувши відповіді, переглянулись, потім один з них скинув торбу, підійшов тихесенько до Зінька, присів і промовив:

— Хочете їсти? Їжте, тут є хліб і сало, їжте, — вдруге з ширією, благальною ноткою в голосі повторив.

Зінько мовчав, не ворохнувшись. Чоловік нахилився, глянув в напів - зажмурені Зінькові очі і злякано, так же тихесенько відсунувся. Гнітюча тиша запанувала в камері. Згодом порушив її один із новоприбулих. Він підійшов до Донбасівця, як його охристів в думці Зінько, і почав розпитувати, як довго він тут. Говорили шепотом, і, хоч їхня мова відривками долітала до Зінька, проте до свідомості довший час не доходила. Щоразу їхня розмова жвавішала, і вже тепер з окремих фраз Зінько знав, що один із новоприбулих був головою колгоспу, а другий — агроном.

— То ви були членом партії? — запитав Донбасівець у голови колгоспу.

— Був кандидатом півтора року, до членства ще не дібрався, бо по соціальному стану — селянин, і мушу кандидувати два роки, пока не набуду стажу. На фінляндському фронті отримав орден, ну, а потім в партію вже втягнули... а тепер дотягають інші на шибеницю... Та мені що?! Нічого, я завоював собі цю смерть на фронті, і... з покорію приймаю, але, ось, агроном Микола Іванович, тішився приходою німців, як дитина крашанкою, і нічого не винен, він лише на зборах сказав, що українська пшениця має найдовші колоски в світі, і найдородніша, і тому вона має таку магічно - притягальну властивість для всіх імперіялістів. Хтось доніс це в СС, і за це аресту-

тували. Ще й, дурень, підтвердив це на допиті, показуючи довжину колоска на руці, міряючи по лікоть. Тому ці колоски такі тяжкі для українського народу. Після цього дурного гастрольства йому тяжко всипали і кинули сюди.

Тепер Зінько пильно слухав, і замилюваним поглядом дивився на "героя агронома". Це ж бо один із тих сірих, буденних мільйонів українців, що своєю поставою здатні в кожную хвилину до великого чину. Нарешті, Зінько не стримав свого чуттєвого захоплення, схопився на ноги й підійшов до стрункого, молодого блондина, з глибокими задумливими очами. Зінько схопив руку агронома, потряс вдячно нею і сказав:

— Дорогий друже! Українські великі пшеничні колоски приковують увагу загарбників до нашої землі, сковують нашу волю, але ми її виборемо, не випросимо і скиглити не будемо перед катями. Ми грудьми обстоюватимемо наші права. Ми загинемо, сотні загинуть, а тисячі нових, сильніших прийдуть на зміну.

Зінько, сповнений якимсь надхненням, що в його рідко коли бувало, з усе більшим запалом, з патосом в голосі, говорив:

— Ми вже з широких штанів вирости і розуміємо, що волю треба шукати не на хуторі з пасікою, не в соціальному змаганні колгоспних бригад за кращий урожай, не у виконанні промфінпляну на виробництві, а в парламенті своєї власної держави під самостійницьким прапором... — Його промову перервав стукіт ніг за дверима. Двері широко відчинились, і в камеру увійшло три есесівці. Сморід горілки свідчив про їхнє шойно закінчене п'яцтво.

— Снять шапки! — заверещав один із них, найменший ростом, охриплим голосом з кривавими запливами білків навколо чорних зіниць. Вишколений есесівець володів російською мовою, — підготувався.

— Становісь на калені! — цявкнув, як собака.

Всі поволі згинались на коліна. “Щеня” осатанів, вихватив пістоля і вдарив в статеві органи агронома. Агроном заскиглив, ухопився руками між ногами і впав на долівку.

— На калені! — знову заверещав “щеня” і з розгону, як футболіст, вдарив кованим ніском чобота, агронома в обличчя. Ніс, очі, губи, все заюшилось кров’ю і побагровіло. Кат задовільнився, лизнув, як гадюка, тонким язиком по запінених губах, і повернувся до Зінька.

— Малісь! — бризнув словами з слиною в обличчя.

Зінько, запаморочений такою “імпрезєю”, почав:

— Отче наш, що еси на небесах, хай святитися ім’я твоє, хай...

— Моліть Гітлеру! націоналістическая сволоч! — зашипів гадюкою.

— Не вмюю!... — вирвалось у Зінька.

— Не умеєш?! так я тебе научу, — і вдарив пістолем по голові.

Стіни закрутились водоворотом, кімната наповнилась огненними блискавками, блискучими скалками, стеля дзвонила різнотонними дзвонами, а долівка захиталась, нахилилась, і Зінько посковзнувся й полетів у прірву...

Коли Зінько очунав, в камері була могильна тиша. В кутку на долівці лежав агроном, скорчившись у три погібелі, — стогнав. В другому кутку, зібгавшись ворочком, мов кошень, прилип голова колгоспу. Донбасівець, мов Довбуш в межигір’ї, стояв єдиний споміж них, із гудзом під лівим оком, завбільшки у добру грушу. Голова боліла, в горлі терпка спрага, в очах різало, і все тіло було обважніле. Підсвідомо повів рукою по голові і відчув під пальцями засохлу кров. Струпи крові позасихали потічками й на обличчі, і тепер він пригадав усе. Мовчали всі, чи то боялися викликати назад ката, чи не хотілося торкатися сумних спогадів. Взагалі, всі мешканці цього

“курорта”, мали нахил підтримувати цілющу, заспокійливу мовчанку. За дверима знову почувся тупіт ніг. Всі насторожились, напружили й до того натягнені тремтливі нерви й чекали початку нового “сеансу”. На щастя, тупіт ніг пройшов біля їхніх дверей і зупинився по сусідству. Грюкнув десь засув, клацнув замок. Знову тихо. Кожен з них легенько витиснув з грудей сперте повітря. Пройшло, — подумав Зінько. Та не надовго, тупіт ніг скоро повторився, але не мав тих наслідків, що перед цим, в'язні тепер сприймали спокійніше. До самого ранку, з малими павзами, чувся тупіт ніг і затихання біля сусідніх камер.

— Жнива, — ні до кого не звертаючись, так собі, промовив донбасівець.

Десь уже перед ранком, несподівано клацнув замок і біля їхніх дверей, і на порозі з'явився молодий хлопець в брудній, советській, уніформі.

— Добрий вечір! — весело привітався, і враз злякано відступив, глянувши на Зінька.

Він шукав пояснення у донбасівця, що стояв але, перевівши погляд на другу скривавлену голову агронома — зблід і затрусився. Бадьорість його зникла, а хвилювання збільшувалось. Принишкнувши, він сів поблизу Зінька. На його привітання ніхто не відповів.

— Били? По голові били? За віщо це? — запитав він.

— За цапову душу! — силкуючись посміхнутись, промовив Зінько. А потім додав: — Поживеш, побачиш...

— Я тут недовго, тільки підночую, — поспішив відповісти хлопець. — За порукою старости з мого села, мене випустили з полону. Я маю документ про звільнення, і тепер добираюся додому, але в місті я обійшов сьогодні більш двадцять будинків, і ніхто не пустив на ніч. Бояться кари. Стомлений, прийшов сюди за дозволом ночівлі, а вартовий пхнув мене сю-

ди, і каже: — Тут переночуєш, щоб не шлявся. — Ранком мене випустять.

— Де ж твоє село? — жваво запитав Зінько і допитливо подивився на хлопця.

— Я з Шполи, це вже недалеко.

Зінькове обличчя раптом вкрилося радістю. Пройшов смуток. Він аж підвівся на лікоть, і навіть силкувався підсунутись до хлопця.

— Слухай, дорогий земляче, — шепотом промовив він, — твоя дорога лежить через Звенигородку, так же? Це ж, здається, Тараща?

— Так, це Тараща, а до Шполи мені обов'язково треба йти через Звенигородку.

— То я тебе попрошу, голубе, в одній справі. Ти бачиш, що з нами, завтра нас усіх, мабуть, зліквідують. Дома дружина й синочок. Зайди і дай вістку, щоб не чекали. Я не питаю тебе, хто ти, чи комсомолец чи репресований, але ти українець, мій брат.

— Ні, товаришу, я не комсомолец, батько за царя був прапорщиком, тому й вислали, а я з мамою ще маленьким залишився, так і живемо.

— Друже, то ти й по духові мій брат. Разом терпіли тоді й тепер доводиться терпіти. Як ти звешся?

— Семен, — відповів хлопець.

— То я тебе, Семене, ще раз прошу, зайди до моєї родини, вона тебе похарчує і відпочинеш. І ще одно прошу, — і вже тихенько на вухо, — скажи дружині моїй, щоб зараз тікала до родичів, вона знає куди, бо як мене знищать, то і за неї візьмуться, німці орудують більшовицькими методами. Зараз того дня хай тікає і кидає все.

— Та це, дядю, я обов'язково зроблю, це мені не тяжко. Завтра ввечорі, ще може хто підвезе, я буду у Звенигородці, тільки не знаю, де ваша хата?

— Шевченка знаєш? — запитав Зінько.

— О! Шевченка кожна дитина знає.

— Число десять запам'ятаєш?

— Та це ж найлегше число! — вигукнув голосніше Семен.

— Оце й вся адреса, там знайдеш. — Зінько підвівся, пригорнув Семена й поцілував. У Семена показалися сльози на очах. Тепер Зінько почував себе так легко, як після сповіді в церкві.

Семен потягнув голосно повітря носом, розчулено запитав:

— Хочете закурити? маю тютюну повну кишеню, і газета є, якийсь чоловік учора на дорозі почастивав.

Тільки тепер Зінько пригадав, чого він так нудьгує, він же не курих уже з учорашнього дня, і протягнув руку за папірцем. Скрутив цигарку і потягнув повні легені смердючого махоркового диму з великою насолодою. Слабкий, зденерований організм, глитувши нікотини, зразу знесилився. Голова закрутилась, Зінько схилився, заплюшив очі, ще раз затягнувся і ліг.

Розбудив його легенький поштовх за плече. Ранкове світло пробивалося через загорошені шибки загратованого маленького вікна, спускалось косими стрілами на долівку, і бігало біленькими зайчиками по соломі. Біля його сидів Семен і шептав:

— Ви так добре спали, що мені шкода було будити, але мене скоро випустять, то я хочу дати вам трохи тютюну, — і він висипав увесь тютюн на часопис, згорнув і подав Зінькові.

— Навіщо ти увесь оддаєш? Залиши собі трохи, — сказав Зінько.

— Мені непотрібно, я на волі знайду... — в цей мент двері камери відчинились і вартовий крикнув:

— Решетил!

Семен схопився, махнув головою і вийшов. Двері грюкнули. Не встиг замовкнути за Семеном гуркіт дверей, як коридором почувся тупіт багатьох чобіт та брязкіт рушниць. Донбасівець підійшов до вікна, підскочив і вчепився за ґрати, потім підтягнувся на

руках, глянув у двір і зараз же спустився.

— Що там? — поцікавився Зінько.

— Готується якийсь парад. Поліцаї та німці вишикувались двома шергами аж в кінець дворища, до чагарника, створюючи коридор.

— Що ж це воно готується? — з тривогою запитав голова колгоспу, вперше обізвавшись з далекого кутка, відчуваючи щось загрозливе.

Та чекати довго не довелось. Як електричний струм пройняв усіх цей загрозливий “парад” у дворі. Агроном піднявся й сів навпочіпки, голова колгоспу теж. Коридор знову поповнився тупотінням ніг, голосними розмовами, викриками та командою “щеняти”, якого було пізнати по охрипшому голосі.

— Раздевайсь! — прорвалось верескливе через вовчок, і всі вперли свої погляди на вовчок. Вовчок був незмодернізований, як це водиться по великих в'язницях, не мав з протилежного боку заслони, а тому була змога побачити клаптик подій в коридорі.

Чоловіки, різного віку, спішно скидали верхній одяг і кидали в куток на купу. Вони стояли попід протилежною стіною пліч-о-пліч, тісно один біля одного, по боках вартували есесівці, а спереду бігав “щень” і підганяв:

— Раздевайсь! Бистрей! Жідовская морда! — і за цим почувся різкий удар і крик:

— Ай! не бийте паночку! я зараз, я скоро, — і в вовчку майнула скривавлена голова старого чоловіка.

Густа темно - червона цівочка спливала на голі плечі і капала на білі підштанці. Есесівень ходив спереду і підганяв буковою ніжкою віденського стільця. Він бив кожного підряд і п'янів від крові, що стікала з голови після кожного удару. Щоразу цілив лише в голову, і коли від одного удару шкіра не розсікалася, то він повторював, а побачивши кров, злорадісно підходив до чергового. Пройшовши так до кінця

черги, він крикнув до переднього:

— Бегом марш по етой “алеє” до кустов! — і бив ніжною з усієї сили по плечах.

Люди кричали звірячим криком і бігли... бігли по черзі між вишикуваними вартовими до кущів. А за хвилю чулося: пах!...

Так повторювалося, поки черга не закінчилася. Зінько нарахував 23 постріли.

Затихло.

Враз почувлися гучні балачки, сміх, стукіт ніг та зброї, майнули постаті німців перед вовчком, і все затихло.

— Сусідів кінчили, тепер черга наша, — сказав донбасівець і замовк. Всі мовчали.

— А може нас випустять? — несміливо, невпевнено запитав агроном, і обвів усіх поглядом, очікуючи, що може хтось підтримає це припущення, та хоч на хвилю подасть нитку якоїсь надії. Але ніхто в рятунок не зірив. Всі мовчали. За дверима почувся тупіт ніг. В цій “цитаделі” тупіт ніг завжди був пов'язаний з якимись подіями, і тому їх звук так чутливо діяв на нерви арештованих, як дотик до натягнутої струни, зараз і бреньчить.

Рипнули двері, і на порозі з'явився есесівець з перекладачем:

— Виходь на “оправку”, — сказав перекладач. Всі полегшено дихнули, допомогли агрономові підвестися, і вийшли на двір. До вбиральні ніхто не пішов, за цей час ніхто нічого не їв, не пив, і потреб не було, але на прогулянку вийшли, може з цікавості, а, може, тому що був наказ.

Як радісно було надворі, тихо та привітно, і сонце лагідно сміялося з безмежної блакиті, і листя, зеленено - соковите, навколо віт, приємно шепотіло, немов закохані в садку, і есесівець, здавалося, замріяно стояв і бавивсь автоматом, без злої думки, лише так, бо сонце цівку лоскотало...

До них підвели п'ятеро жидів, з другої камери, і перекладач сказав:

— Тут у дворі багато розкиданих гарматних набоїв. Їх потрібно позносити в яму що он, там, викопана, — і показав на свіжу могилу землі під огорожею.

Всі розсипались по двору і прийняли за працю. Гарматні, різних розмірів лежали рясно по всіх усюдах. Зінько підібрав два під пахви і поніс до ями. Він тішився, вони живі, їм дали відвічальну працю, отже, цілком припустимо, що їх, недоказавши злочинности, випустять додому. Він з подвоєною енергією, збирав гарматні, носив до ями і складав. Один із жидів, спустився на дно і складав їх там рівними рядками, мов сірники, головку до головки, більші в один рядок, менші в другий. Вартовий пильно слідкував за кожним їхнім рухом. Зінькові враз прийшла думка: Ех, висмикнути б забезпечник з найбільшого гарматня, і шпурнути насторч в напів заповнену яму, хай би з цього диявольського кубла й духу не залишилося. Але нова сила шептала: — А може випустять? ... Рядки в ямі росли, яма заповнювалася і за пару годин чоловік з ями виднівся по пояс.

— Досить! — почувалась команда, — загортайте землю.

За десять хвилин, місце було зрівняно, рештки землі розкидано.

— По камерах! — послідував наказ, і всі вони, як вівці, розійшлись по своїх камерах - оборах. В камері всі мали піднесений настрій, кожен мав двоїсті думки, кожен ховав надію на визволення, плекав цю думку. Зав'язалася розмова, і навіть голова колгоспу припускав можливість звільнення. Вплелися жарти і навіть вперше проривався сміх, не щирий срібно - кришталевий — а журний, стриманий, та все ж таки було сьогодні веселіше. Агроном таки стогнав, його ця радість не проймала.

— А може й не розстріляють?! — сказав донбасівець і сів лагодити свого черевика.

Він знайшов у дворі шило, і тепер поправляв на ніскові одірвану підощву.

— Додому далеко, може доведеться пішкувати, треба полагодити, — в голос міркував він, і всі йому були вдячні за таку думку, захоплено мріяли, що ось-ось відчиняться двері, і перекладач весело крикне: — Геть забирайтеся собі додому, щоб і спогаду про вас тут не було! — Тільки аби прийшов перекладач, бо “щенья” так не скаже, — наївно думав у голос донбасівець. Тепер Зінькові захотілось їсти. Тягнуло, як вуж, за кишки, а їсти й кришечки нічого не було. Учора агроном пропонував, то він не хотів, а сьогодні соромно просити, агроном же, сирій, як земля, сидів, похнюпившись, спершись на коліна.

Мабуть фізична праця та свіже повітря збудили апетит не лише в Зінька. Донбасівець, закінчивши лагодити черевика, зашнуровав його на нозі і сказав:

— Чи дадуть нам сьогодні якої “баланди”, що належить в тюрмі кожному смертному?

Агроном стріпонувся і запропонував:

— У мене в торбі хлібина та сало, прошу, поділіться і їжте, бо я не хочу.

Всі переглянулись, але ніхто не наважувався першим підійти до торбинки. Агроном завважив це замішання, підсунувся до торбинки і подав донбасівцеві:

— Натє, розділіть поміж собою.

Донбасівець вийняв хлібину, розломив пополювину, одну поклав назад у торбину, а другу розділив на троє і дав кожному, теж саме зробив із салом. Всі з апетитом прийняли за сніданок. Після сніданку солоним салом, захотілось пити. Ніхто не наслідювався постукати й попросити води. В камері панував блаженний, спокійний час, порушити цю тишу, розвалити ілюзію прийдешньої волі ніхто не наважувався.

вживались хвилимовим настроєм і перемагали палючу спрагу.

Над головами блиснуло електричне світло, і Зінко зрігнувся, — тільки тепер зауважив, що вже вечір, і в камері було темно. Електричне світло пробудило спомин про вчорашні езекуції, хотілося встати і розбити на дрібнесенькі скалки це жахливе світло, відсунути ніч з її страшними правами.

Ніби в підтвердження цього марення, в коридорі почувлись кроки, двері відчинились і...

— Встать! — стара, вже відома команда, хоч сьогодні це відносилось лише до агронома, всі останні давно стояли. Агроном через силу підвівся.

— Драч! — вигукнув "щєня" і обвів усіх поглядом.

— Я! — обізвався агроном.

Зінко сторопів, хто ж це між ними Драч, вони й досі не читали один одного про прізвиська, не дотого. Есєсівець розмахнувся і вдарив по обличчї. Кроз покапала з носа на сорочку. Драч затулився рукою. Тепер Зінко знав Драча.

— Как твої колоскі? Длінніє? — запитав і засміявся.

Мовчанка.

— Поліщук! — викрикнув знову.

— Я — промовив Зінко і випростався. Вмирати, то навстоячки, — подумав.

— Я тебе дам сейчас голову Фюрера! — і вдарив насторч пістолем під ключицю в шию. Зінко мав намір при всіх тортурах і не писнути, на зло гадам, але він ніколи не сподівався, що тут, під ключицею, таке болоче місце. Огненним струмом біль пройшла кризь тіло і стрикнула в п'ятах.

— Єто шея? — запитав.

Зінко мовчав, червоні скалки пливали в камері.

Знову вдарив, і знову палючо - гострий біль по тілу.

— Отвечай! шея?

Мовчанка.

Знову сильний, разючий удар пістолем у те саме місце під ключицю.

— Отвечай! Ето шея?

— Шия... — тихо промовив Зінько.

— Харашо, что вспомніл! — знову вдарив, через хвилю, знову вдарив, і бив, і бив, без кінця пістолем під ключицю, з розміряними павзами.

Зінько, щоб уникнути тортур, рішив вдатися до симуляції, заточився і впав. П'яний есесівець зареготався і прошкарчав:

— Харашо, атдахні маденечка.

Нестерпний біль розпеченим залізом палив плече і розтікався полум'ям по всьому тілу. Зінько лежав, заплющивши очі.

— Чего ухліяєшся?! — заверещав до когось і вдарив, почувлось ойкання, але Зінько очей не розплющував. Він чув хрипливі вигуки есесівця, чув ойкання й скавуління людей, чув, як хтось упав, і побої на долівці ногами, але він вдавав непритомного. На щастя, мабуть, кати напились крові вдоста, бо вийшли, більш його не зачепивши.

Так він пролежав цілу ніч, і, здається, навіть спав або дрімав, не ворохнувшись. Тепер він думає, що такою дитячою симуляцією енкаведиста не одуриш. той мертвого підійме, а цього одуриш, і його мало бито.

В НКВД найбільше били, щоб підписати "зізнання", а тут б'ють для розваги і стріляють без підписів, зовсім спрощена система. Дикий садизм "будівників" нової Європи.

Вже й в ранковій кімната полоскалась, і хтось стогнав в кутку, а Зінько ще лежав. Але схопився, зачувши брязкіт біля дверей. Йшла варта, як і вчора, виходили у двір, ладнались у дві лави з рушницями в руках аж до куців. Вигонили якихось людей, поставили напроти під стіною й наказ:

— Раздевайсь! — і разом з тим побої ніжною від віденського стільця по головах, приречених на стра-ту. Виходить, вночі настягали, а Зінько й не чув, ма-буть, спав.

— Давай бегом! — і ніжною по плечах, а через хви-лю — пах!...

Нарахував 17, і припинилось.

— Чи будемо ми й сьогодні збирати гарматні? — подумав Зінько, як враз двері відчинились і команда:

— Вихаді! бистрей, бистрей!

Всі схопились, як і вчора, на оправку, але в две-рах “шеня” зупинив Зінька і залишив в камері, хлоп-нувши перед носом дверима.

— Раздевайсь! — почулось з коридора. Зінько за-холов. Серце перестало битись. Пропали, — подумав.

Хлопці, поспішаючи, злякано скидали одіж.

— Бистрей! бистрей! — верещав есесівець і вла-рив ніжною по голові донбасівця. Зінько затулив ру-ками вуха, заплющив очі і сів на долівку.

— Бегом! — глухо почулось через хвилю. Зінько насторожив слух. Пах... і разом з пострілом Зінько ахнув і перехрестився. Три рази чулося — пах... і три рази Зінько хрестився. Тих, що допіру тут із ним стояли — вже немає... прости їм Боже...

Веселий гомін розносився в коридорі, кати вер-тались з полювання.

Есесівець штовхав Зінька цівкою пістоля в гру-ди, тримаючи палець на спусковій і безпохибно влу-чав у хрящик грудної клітки над животом. Кінець хрящика тріщав, розпух, і набубнявів облитий заки-пілою кров'ю. Нестерпний біль палив огнем розтоп-леного олова. Есесівець бив з спортсменською, фахо-вою вправністю. Він бив так, як справжній артист ви-конує втон відому йому ролію. Він, поволі, набли-жав пістоля до самих грудей, а потім рвучко штовхав, розміряно - жорстко і чітко, коцілюючи щоразу в одне й те саме місце, в хрящик. Як вагадло годинни-

ка відрубав час і кидав у вічність, так есесівець підрубав Зінькове життя. Він починав бити з холодним спокоєм, з цигаркою в зубах, а потім входив в екстазу, очі наливались червоним спалахом, і слина пінилась в вустах.

— Ти хател отрезать голову Гітлеру? Врьошь, ошібся, а я вот без ошібкі отрежу твою голову і пошлю в “подарок” своєї жене. Но предварітельно я тебя прочу. Я хачу тебя полечіть. Сегодня я ізмеряю температуру, завтра буду щупать пульс. Ти надеєшься умерать от пулі? Нет, такая смерть для тебя очень мягкая. Ты умрешь от моего “леченія”, а голову я отрежу і мьортвую.

На дверях стояв другий есесівець, верзило під стелю, і своїми плечима заповняв увесь простір дверей. Це був справжній ведмідь. Він смоктав люльку з довгим чубуком і втішався з маленького камрада, що так запінено тупцював біля свого “клієнта”.

Зінько зіптив зуби, терпів і мовчав, він знову був обнятий тими думами, мріями про тихе, солодке, вічно - таємниче, потойбічне буття. Коли б швидше прийшла смерть, щоб переступити туди...

Від кожного поштовху пістоля палали не лише груди й живіт, а увесь тулуб, все нутро. Вчорашні побої під ключицею були забавкою в порівнянні до сьогоднішніх мук. Все горіло, голова, мізок, пересохлі спалені губи, задубілий, терпкий язик. Прижмурені очі важкими повіками марили сибірським снігом серед снігових просторів. Згадав допити в ЧК та ГПУ. То був дикий, розхрістаний азійський вишкід, а це витончений, джентельменський європейський, в рукавичках. Останній ще більше дошкульний. Нарешті “лікування” закінчилось. Катюга втомився, сховав пістоля і вийшов. Двері голосно гримнули, лягнула засува, і кроки поволі стихли. Зінько залишився абсолютно сам. Сам, як пальма в пустелі. Товариші по камері уже пішли... А може він не сам? Може душі їх

десь ту? вітають наді мною? ... Цей спогад, долучений до фізичного болю, душив його. Душили ці рівні, обплювані, забруднені, грубі, камінні стіни. Тиснула бетонова долівка, задущлива гнила солома на долівці, що невідомо з чиеї ласки сюди попала, гнітив заграбований під стелею чотирикутник. Вчора присутність, хоч і мовчазних, але близьких по недолі, зменшувала тягар розпуки, — цей тягар вони тягнули разом. Сьогодні він тягне його сам. Учора били його та не так дошкульно, а сьогодні кат всю лють зігнав на нього самого. В безсилі Зінько схилився, підбгав ноги і сів, підтримуючись рукою, щоб не впасти. Під рукою в соломі він намацав щось тверде. Розгорнув солому. Перед ним, на долівці, лежало звичайне шило. Груба колодочка і трьохсантиметрове вістря. Черевик латав донбасівець в дорогу... і забув. За дверима почувлися кроки. Зінько схопивсь. Клацнула засува і на порозі з'явився кат. Без медведя-верзила. Сам.

— Где моя керчатка? — запитав.

Зінько розгублено дививсь на ката і не знав, що відповісти. Ніякої рукавички він не бачив. Він обвів поглядом долівку. Недалеко коло його, на соломі лежала гарна, шкіряна, з срібними гапличками, рукавичка. Катюга загубив, як виходив. Есесівець нахилився за рукавичкою, і тут склалась непередбачена подія, необдумана, неплянована і непередбачувана. Як метеор, майнула думка у Зінька, і рішення зродилося блискавично. Згадав з анатомії м'язечок, і ... вдарив зі всіх сил шилом німця в потилицю. Не крикнув, не застогнав, ба, навіть і не пікнув. Як фляк, осунувсь жужмом на долівку. Зінько зігнувся до кобура, шарпнув пістоль, і вискочив, як птах, на коридор. Було безлюдно й тихо, як в монастирі, тільки зліва в кінці коридора за шкляними дверима виднілась спина медведя - верзила. Зінько стрібнув праворуч, легенько двері відхилив і полетів. Пірнув у безодню темної но-

чі з її лабіринтом вічних таємниць. Він біг навгад, вперед, хоч всі простори навкруги були йому підвладні... Він брав з кишені тютюн і посипав за собою сліди. Душа розгорнула крила й летіла разом із ним. Йому не вірилось, що все так вийшло просто... Перед ним — воля...

Він біг, ні — не біг, — летів, п'янів від радощів надмірних з пістолем у руках, у пустку ночі. Він так боявся крові, він з дворища тікав, як батько різав поросля, він ластівки вкладав в гніздо, як випадуть у стайні, він плакав над хрущем, що крильця поламав, а тут — убити чоловіка... Ні, мама не повірила б. Та це пригода рівнозначна з пригодами американського детектива Шерлок Холмса, що ще в дитинстві він так захоплено читав.

Тепер він хоче жити, нестерпно - жагуче бажання відродженої душі й тіла. За всяку ціну жити, бити, воювати, рвати кайдани, трошити тюрми, громити усіх катів своєї сплюндровано - замученої землі. У нього десь в душі прокинувся небачений ніколи маленький звір. Цей звір шохвилі ріс, гарчав і скаженів. Зійько гамував його холодним розумом і намагався в клітку назад загнати.

Суцільним потоком лилося золоте проміння сліпучого сонця на покрівлю всіма забутого кишковог-го заводу, на мерехтливі копи зв'язаної пшениці, на струнку, одиноко - безжурну тополя, і на встелену жовтою стернею, нагріту до гарячі, потрискану, суху землю. Повітря бриніло таємними струнами дзвінкої осені. Він стояв у затінку рудої, негляної стіни й замріяно дивився на сіру, безлюдну дорогу, протягнену до міста. Стояв і курив. Ось, в далині, від міста відірвалася сіра грудочка. Вона швидко котилася по дорозі, наближалась і збільшувалась. Вже можна було розпізнати чоловіка з кошиком в руці, він ішов, оглядаючись, і завернув на стежку до заводу.

Зінько тримавсь у закутку стіни і посміхавсь. Глумливі іскорки очей світились на обличчі. Чоловік іще раз кинув погляд на дорогу, чи , бува, кого нема, підійшов до дверей і шарпнув за клямку. Як з-під землі з'явився тут Зінько з пістолем у руці.

— Добрийдень, пане! Як ся маєш? По кишечки прийшов? Знаю, знаю. Від ранку тут тебе я жду. Зварити мила захотів? (Тоді населення крало кишки й варило мило).

Потапов від несподіванки присів. Кого, кого, а “розстріляного” Зінька аж ніяк він не сподівався побачити. Він одступив два кроки від дверей і захолюнув з кошиком у руках.

— Чого мовчиш? Говори! Говори так сміло, як тоді на допиті в гестапо, скажи тепер, як я завод розбив, як голову хотів я Гітлерові зняти.

Потапов мовчав, мов мумія, мов істукан, мов баба кам'яна у полі на могилі, лише очима блимав навкруги.

— Скажи мені, що приневолило тебе зроби́ти таку підлоту? Скажи, і я тебе відпущу.

— Партія, залишена в підпіллі. — Раптом кинув кошик, впав на коліна і просив: — Не вбивайте, благаю вас, братику, голубчику, діточки маленькі сирітками стануть. Присягаю вам перед оцією грудкою землі святої, що більш нікому кривди не зроблю. Дітям заповіт про чесність передам, і вік я буду добрість вашу в серці зберегати, — він лементував, обнімав коліна, лизав ніски чобіт і цілував, а потім ухватив грудку землі й сказав:

— У підтвердження моєї присяги я з'їм цю грудку, — і пхнув її у рот.

Він жував, намагався суху, як печива, гарячу землю ковтати, очі його вилазили наверх, гарячі сльози текли потічками по обличчю й змішувались з болотом навкожного рота.

Зінько спокійно спостерігав, і йому зробилось

гідко цього плазуна. Він нахилився, поклав пістоля біля ніг і почав підіймати та заспокоювати Потапова. Враз благання стихли і, як пантера, Потапов підскочив і кинувся в бік. В руках тримав Зіньків пістоль.

Тепер він злорадо жовчно реготався, а хижі очі світилися вовчими зеленими світлячками, огниками. Він реготавсь кривим, обмурзаним в болото з чорними зубами ротом.

— А-а!... Петлюрівська гадюко! Тепер ти вже з моїх рук не вирвешся, гамба!

Він був червоний, як рак, слина котилась, змішувалась біля рота з останками землі і стікала по бороді. Тепер він був справді страшний.

— Повертайсь, гадюко, і маршуй до міста! — кричав він до Зінька і тримав перед собою пістоля.

Зінько був переляканий і весь трусився, чи владав, що труситься. Ось-ось упаде на коліна за помилуванням. Та що це?! Потапов стих, а Зінько випроставсь, опанував собою, як здалось Потапову, і глузливо запитав:

— Чому ви, товаришу Потапов, не даєте наказу підняти мені руки? Чому не обшукаєте мене, може я маю зброю?... То я підйму сам, дивіться, пильно дивіться! Бачите?

Зінько зробив руками рух догори, опустив їх, і в його руці блищав маленький браунінг. Потапов натиснув собачку свого пістоля, направивши його в груди Зінька, але почулося сухе клацання, пострілів не було. Тепер Зінько направив браунінг на Потапова і промовив:

— Я ще раз хотів переконатися у вашій ширості, і пістолем вас обманув, набої я завчасно витягнув, ось вони! — і лівою рукою показав набої, що були в кишені.

Зінько тримаючи браунінг і не спускаючи очей з Потапова, підійшов до нього, відібрав опущеного ним пістоля, і відійшов назад. Самовпевнене обличчя

Потапова враз змінилося в крейдяно - бліде обличчя. Блазня з погаслими напівзакритими віями. Він стє-
яв, і його тіпала пропасниця. Удар був разючий, у
саме серце.

Зінько заклав набої до пістоля, витягнув цигар-
ку, і натиснув собачку блискучого браунінга. Взамін
сподіваного пострілу, зверху блимнув синенький во-
гник, і Зінько запалив цигарку.

Очі Потапова розплющились, поширились в го-
робині яйця, і заплили молочно - блідим туманом. Він
не йняв віри, що й тут його одурили, що то не браун-
нінг, а звичайна запальничка, яку він бачив на екрані
в картині "Пропес трьох мільйонів" і він, як підрізаний,
упав на землю, рвав жмутами на собі волосся, хапав
зубами грудки, з якимсь оскаженінням гриз каміння
та істерично ридав. Він плазував, як гад, і кричав:

— Бий мене! Бий! Толочи чобітьми, гарцууй по ме-
ні, задуши мене, паразита, стріляй в мою дурну го-
лову, кінчай зі мною зараз, — і розірвав на грудях
сорочку, подряпав до крові тіло.

Зінько стояв і пускав в блакить синенькі кільця
запашиного тютюнового диму. Кільця підіймались,
рости, побільшувались і зникали в прозорій небесній
глибині...

— Встань! — грізно наказав Зінько.

Потапов схопився і завмер.

— Повернись спиною!

Потапов поволі, мов хворий повернувся. Він знав,
що зараз буде смерть.

— Покайся, Юдо, — почав Зінько, — виховуй ді-
тей в любові до ближнього, бо тебе очікує не куля, а
мотузок. Такі, як ти, своє життя закінчують на ши-
бениці.

Потапов стояв, неворушачись, і чекав. Він не
знав, що йому робити. Він чув, як Зінькові кроки гу-
бидись в далені. Нарешті оглянувся і побачив — по-
стать Зінька зникала на обрію.

Потапов для певности протер долонею очі. Невже той дурень дарував йому життя? Він скажено зареготавсь. Смявся знов, як демон у безодні, зірвався як пес із ланцюга, і побіг. Він біг у напрямку до міста, скакав через ріллю, через стерню, баштани, падав в гарбузинні, стовбурі сояшників та кукурудзи рвали йому одежу, дряпали лице, подерли на колінах штани, а він все біг і реготавсь, так реготавсь, що аж захлинавсь. Спотикнувшись на капусту, впав, підвівся й знову біг навпростець до міста. В ньому палахкотіла жадова помсти.

За півгодини з міста вискочила, як голодна згряя вовків, хмара мотоциклістів, декілька авт, і танкетка. Вони розсипались по всьому просторі спокійних ланів і шугали по всіх напрямках, розкидали копи, обшукували балки, рови й чагарники. На одному з авт, спереду, їхав Потапов, з наганом в руці. Він підбігав до копиць, розкидав сіно, з запалом біг до другої, шпурляв снопи круг себе. Сам чорт позаздри би тепер його обличчі, воно було страшне, як машкара. Там були залишки болота, сдини й крові. Ніс він був розбив, як біг. Живіт і груди подряпані ним самим, а очі подум'ям палали, червоні, хижі та колючі. Це не людина, — це сатана, — шепотіли поміж себе німці.

Шукали довго, вперто й послідовно. Зінько, мов характерник, десь зник. День заломився від втоми і пхав сонце на спочинок. Ще блиснуло востаннє з-за хмарки й заховалось за обрій. Постріл і ракета розсипалась в горі зеленим ізумрудом. Сигнал до повороту. Закінчили облаву.

Пройшло два дні. Пішли, як і попередні, до архіву, а на третій ранок, нашли Потапова в хліві, на крокві.

З кишені визирав наган з цидулькою у цівні, а на цидульці напис:

Юді по заслугі.